

Jak (ne)měřit kvalitu života Kritické pohledy na index lidského rozvoje

MIROSLAV SYROVÁTKA

How (not) to measure quality of life: Critical perspectives on the Human Development Index

Abstract: The article presents the concept of human development and its measurement using the Human Development Index (HDI). The first three parts explain the evolution of the human development concept and the methodology of the HDI and provide some analysis of HDI results. The focus of the article is to critically discuss the HDI as a measure of human development. Based on critical perspectives of selected authors, the article analyses the weak points (and by implication the strong ones as well) of the HDI, and it also discusses proposed changes in the HDI methodology. The combination of relative comprehensiveness of the scope of the indicator and relative simplicity of its methodology made the HDI more popular than its creators may have expected. Despite all the critical comments on the HDI, it may be used as a summary measure of development. However, it should be noted that it may serve only as a rough measure.

Key words: human development index, human development, quality of life, life expectancy, education, gross domestic product.

Když v roce 1990 vydal Rozvojový program OSN (UNDP) první *Zprávu o lidském rozvoji*, její nejdiskutovanější částí byl ukazatel, který UNDP vytvořil pro srovnávání úrovně rozvoje jednotlivých zemí. Po dlouhou dobu se pro souhrnné hodnocení zemí v rozvoji používaly především ukazatele ekonomické výkonnosti, jako je například hrubý domácí produkt (HDP), přepočtené na osobu. Právě příliš velká pozornost, věnovaná ukazatelům ekonomické aktivity, vedla UNDP k vytvoření *indexu lidského rozvoje* (HDI) jako souhrnného měřítka rozvoje zemí.

V první části této stati se zaměřím na širší souvislosti konceptu a měření lidského rozvoje. Nejprve odliším koncepty ekonomického růstu a ekonomického rozvoje a přiblížím možnosti jejich měření. Poté představím ukazatele, které předcházely HDI, jeho vznik a samotný koncept lidského rozvoje. V další části bude popsána metodika HDI, včetně toho, k jakým změnám metodiky v průběhu času docházelo. Ve třetí části nastíním možné interpretace výsledků HDI. Tato část bude poměrně krátká a poskytne jen několik příkladů, jak lze výsledky HDI interpretovat. Těžištěm tohoto článku není totiž podrobná analýza výsledků HDI, ale kritická diskuze obsažená v další části. V ní jsou diskutovány nejen kritické připomínky k HDI, ale i různé návrhy na modifikaci ukazatele. Tato část může být chápána i jako kritické zhodnocení, přestože často je necháno na čtenáři, aby si z předložených argumentů vytvořil závěry sám.

CESTA K LIDSKÉMU ROZVOJI

Ekonomický růst a ekonomický rozvoj jsou koncepty, které bývají často používány zaměnitelně, přestože se liší. *Ekonomický růst* znamená růst produkce statků a služeb měře-

né buď celkem za danou zemi, nebo v přepočtu na jednoho obyvatele. *Ekonomický rozvoj* je širší koncept, který zahrnuje celou řadu aspektů, ovlivňujících kvalitu lidského života, z nichž k těm nejdůležitějším patří zdraví a vzdělání. Právě *kvalita lidského života*, nikoli množství produkce či důchodu, je smyslem procesu, který nazýváme rozvoj.¹ Přestože jde o dva odlišné koncepty, neznamená to, že mezi nimi neexistuje žádná souvislost. Ekonomický růst obvykle vede k rozvoji, avšak tento vztah není možné chápat jako pravidlo. Pokud je ekonomický růst tvořen například růstem vojenských výdajů nebo z něj má prospěch jen malá část obyvatelstva, pro většinu lidí v zemi to nemusí znamenat vyšší kvalitu života. Přestože ekonomický růst není *zárukou* vyšší kvality života, přinejmenším pro méně rozvinuté země platí, že ekonomický růst je *podmínkou*, aby vyšší kvality života mohlo být dosaženo.

Aby bylo možné posuzovat vývoj jednotlivých zemí v ekonomickém růstu a rozvoji, je nutné mít ukazatele, které jsou schopny tyto koncepty měřit. Jedním z ukazatelů, pomocí nichž je možné měřit ekonomický růst, je HDP, který vyjadřuje tržní hodnotu finálních statků a služeb, vytvořenou v dané zemi za určité období. Všechny ukazatele na bázi HDP byly konstruovány pro měření ekonomické aktivity a mezi ekonomy panuje v zásadě shoda, jak ekonomickou aktivitu měřit. Na měření ekonomického rozvoje se však již odborníci tak snadno neshodnou. Ekonomický rozvoj je normativní koncept, a tak existují různé legitimní pohledy na to, co ekonomický rozvoj znamená a zahrnuje. V jednom se však odborníci shodují – ekonomický rozvoj je multidimenzionální proces, který nemůže být redukován na růst produkce či důchodu. *Mnohorozměrnost* povahy ekonomického rozvoje limituje vypovídací schopnost jednoho ukazatele, který může poskytnout pouze hrubý obrázek rozvoje dané země. *Normativnost* konceptu komplikuje dosažení shody na univerzálním způsobu měření ekonomického rozvoje. Obě tyto charakteristiky ekonomického rozvoje v konečném důsledku znamenají, že ekonomický rozvoj může být jen s obtížemi měřen jedním ukazatelem, který by dosahoval široké shody. Ačkoli žádný ukazatel není všeobecně akceptován jako komplexní měřítko ekonomického rozvoje, jeden se tomu přiblížil více než ostatní. Přestože byl nazván jako index *lidského* rozvoje, snaží se zachytit to, co by většina ekonomů nazvala jako *ekonomický* rozvoj.

Abychom pochopili vznik HDI, je nutné se vrátit trochu do historie. Od sedmdesátých let 20. století začíná část ekonomů upozorňovat na to, že převládající interpretace ukazatelů ekonomické aktivity jako měřítko kvality života není správná a že ekonomický rozvoj nemůže být redukován na pouhý ekonomický růst. Pozornost ekonomů, zabývajících se rozvojovou problematikou, se tak soustředí na vývoj specifických rozvojových ukazatelů. Toto období je proto možné označit za „*dekádu socioekonomických ukazatelů*“ (Noorbakhsh, 1998, s. 517). Často šlo o ukazatele postihující pouze jeden aspekt rozvoje jako například Atkinsonův index nerovnosti (Atkinson, 1970) nebo Senův index chudoby (Sen, 1976). Ukazatele jako například gramotnost či očekávaná délka života se pro hodnocení zemí samozřejmě používaly také. Chyběly však souhrnné ukazatele komplexnější povahy. Zřejmě prvním významnějším ukazatelem tohoto typu byl *index materiální kvality života* (Morris, 1979). Tento ukazatel zahrnoval gramotnost, kojeneckou úmrtnost a očekávanou délku života v jednom roce, přičemž každá ze tří složek byla převedena na škálu od nuly do sta a celkový index vznikl jako aritmetický průměr těchto třech hodnot. Index materiální kvality života vyvolal krátce po svém zveřejnění širokou diskuzi, avšak ohlasy nebyly pouze pozitivní. Tento, jakož i všechny ostatní ukazatele, které byly v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let vyvinuty, nesplňovaly obě nezbytné podmínky pro to, aby se mohly výrazněji prosadit.² Buď nebyly relativně komplexními ukazateli rozvoje a/nebo nebyly zaštitěny renomovanou organizací, která je schopna zajistit ukazateli dostatečnou kredibilitu a legitimitu. Obě podmínky splnil až index lidského rozvoje, vytvořený pod záštitou Rozvojového programu Organizace spojených národů.

Vznik HDI byl vyvolán stejnými motivy jako dříve vzniklé ukazatele – snahou vytvořit ukazatel, který by vypovídal o kvalitě života lépe než dosud používané ukazatele eko-

nomické aktivity. Na jeho vytvoření měl největší zásluhu pákistánský ekonom Mahbub ul Haq, avšak na vývoji se podílel i pozdější nositel Nobelovy ceny za ekonomii Amartya Sen. Při zpětném ohlednutí Sen vzpomínal, že byl nejprve dost skeptický k návrhu Mahbuba ul Haqa vytvořit ukazatel, který má v jednom čísle postihnout tak komplexní proces, jako je rozvoj. I Mahbub ul Haq chápal limity takového ukazatele, avšak měl za to, že dominanci ukazatele hrubého národního produktu (HNP) nepůjde nahradit jakoukoli sadou ukazatelů, že je nutné vytvořit ukazatel „*stejně hrubosti jako HNP – jen jedno číslo –, avšak ukazatel, který není tak slepý k sociálním aspektům lidského života, jako je HNP*“ (Mahbub ul Haq, *citováno dle UNDP, 1999, s. 23*). Právě tato idea byla vtělena do nově vytvořeného indexu lidského rozvoje. Ten kromě ekonomické dimenze zahrnoval také aspekty zdraví a vzdělání a relativně jednoduchá metodika převedla tři rozdílné ukazatele do jednoho složeného indexu. HDI se tak stal relativně komplexním, ale zároveň jednoduchým ukazatelem pro posouzení úrovně rozvoje zemí. Od roku 1990 jsou jeho výsledky každoročně publikovány ve *Zprávě o lidském rozvoji*, jejímž cílem je zhodnotit stav a pokrok v rozvoji na celém světě. HDI se však nestal jen jedním z ukazatelů, které jsou ve zprávě publikovány, ale prakticky vlajkovou lodí celé zprávy.

Ve zprávě z roku 1990 nepřišel UNDP jen s novým ukazatelem, ale také s konceptem *lidského rozvoje*, na němž byl ukazatel postaven. Přestože hlavním tvůrcem zprávy a HDI byl Mahbub ul Haq, konceptuální základy lidského rozvoje vycházely především z díla Amartya Sena. Již dříve někteří autoři poukazovali na to, že výše důchodu není cílem, ale pouze prostředkem k dosažení jiných cílů a že by proto měření kvality života nemělo být založeno na měření důchodu či užitku. Sen chápal rozvoj jako rozšiřování možností či schopností (*capabilities*) člověka vést takový život, po jakém daný člověk touží. Proto by i posuzování kvality života mělo vycházet z toho, jaké možnosti a schopnosti daný člověk má, aby svůj život žil tak, jak si představuje (*viz Sen, 1980; Sen, 1985; Sen, 1989; z novějších prací například Sen, 1999*). V návaznosti na Sena a na některé starší koncepty pak UNDP definoval lidský rozvoj jako „*proces rozšiřování lidských možností (choices). V principu mohou být tyto možnosti nekonečné a mohou se měnit v čase, ale na všech stupních rozvoje jsou pro člověka třemi nejpodstatnějšími z nich: vést dlouhý a zdravý život, získat znalosti a mít přístup k prostředkům nezbytným k dosažení slušné (decent) životní úrovně. Nejsou-li tyto základní možnosti k dispozici, mnoho dalších příležitostí zůstane nedostupných.*“ (UNDP, 1990, s. 10.)

METODIKA

Základními kameny HDI jsou jeho tři dimenze či složky – délka života, znalosti a životní úroveň. Přestože se od roku 1990 metodika mírně měnila, tyto tři dimenze zůstaly vždy základem HDI. Jeho výpočet probíhá ve čtyřech krocích: operacionalizace konceptu, standardizace ukazatelů, výpočet dílčích indexů a výpočet celkového indexu lidského rozvoje. Stručný přehled konstrukce HDI je uveden v tabulce na straně 12.

Postup výpočtu

Operacionalizace konceptu: Aby byl lidský rozvoj měřitelný, je nutné tento koncept operacionalizovat. Koncept lidského rozvoje se skládá ze tří rozměrů, avšak ty není možné měřit přímo. Pro každý z nich je nutné nalézt takový ukazatel či ukazatele, které co nejpresněji vyjadřují jeho podstatu a současně neznamenají příliš velké nároky na vstupní data. *Zpráva o lidském rozvoji* z roku 1990 zdůvodňuje volbu těchto tří dimenzí a jejich operacionalizaci takto: 1) „*vést dlouhý a zdravý život*“ – dlouhý život je hodnotný sám o sobě, a jelikož těsně koreluje s jevy jako dostatečná výživa či dobré zdraví, je také prostředkujícím ukazatelem pro několik dalších proměnných, které jsou významné v konceptu lidského rozvoje; 2) „*získat znalosti*“ – gramotnost je prvním krokem k získávání dalších znalostí, ačkoli je pouze hrubým odrazem přístupu ke vzdělání; 3) „*mít přístup k prostředkům nezbytným k dosažení slušné životní úrovně*“ – přesnější měření by vyža-

Konstrukce HDI

Dimenze lidského rozvoje	Ukazatel	Index dimenze	Minimální hodnota	Maximální hodnota
Zdraví	Očekávaná délka života při narození	Index očekávané délky života	25 let	85 let
Vzdělání	Podíl gramotných na dospělé populaci (15 let a více)	Index vzdělání	0 %	100 %
	Složený hrubý podíl zapsaných ke studiu v primárním, sekundárním a terciálním stupni vzdělání		0 %	100 %
Životní úroveň	HDP na osobu (PPP US\$)	Index HDP	100 PPP US\$	40 000 PPP US\$

Pramen: United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006; názvy dimenzí pozměněny autorem.

dovalo údaje o přístupu k půdě, k úvěru, k příjmu a k dalším zdrojům, z nichž některé by byly velmi obtížně dosažitelné, a proto je měřeno prostřednictvím logaritmovaného HDP na osobu v paritě kupní síly (UNDP, 1990, s. 10–13).

Standardizace ukazatelů: Z výše uvedené tabulky vidíme, že dva rozměry lidského rozvoje jsou operacionalizovány prostřednictvím jednoho ukazatele, jeden rozměr prostřednictvím dvou ukazatelů. Navíc jsou tyto čtyři ukazatele vyjádřeny ve třech různých jednotkách (roky, procenta, dolary), a tak jsou mezi sebou obtížně porovnatelné. Proto ve druhém kroku dochází ke standardizaci hodnot každého ukazatele na stupnici od nuly do jedné (minimální hodnota každého ukazatele je tedy nula, maximální jedna). K převedení hodnot na tuto škálu je nutné stanovit minimální a maximální hodnotu každého ukazatele. Pro výpočet standardizované hodnoty ukazatelů vyjma ukazatele HDP na osobu se použije následující vzorec:

$$\text{standardizovaná hodnota} = \frac{(\text{skutečná hodnota} - \text{minimální hodnota})}{(\text{maximální hodnota} - \text{minimální hodnota})}$$

Ukazatel HDP na osobu se počítá stejným způsobem až na to, že všechny hodnoty ve zlomku jsou logaritmovány. Tento postup je odůvodněn předpokladem, že se zvyšujícím se příjmem stoupají lidské možnosti/schopnosti pomaleji. UNDP také tuto dimenzi lidského rozměru nenazval životní úroveň, ale *slušná* životní úroveň. Chtěl tím vyjádřit, že v lidském rozvoji jde především o dosažení určité dostačující životní úrovně a její další zvyšování už není pro lidský rozvoj tak podstatné. Protože pro dosažení této přiměřené životní úrovně člověk nepotřebuje velmi vysoký příjem, jsou vysoké hodnoty HDP na osobu vzhledem k nižším hodnotám silně redukovány. V současné metodice je tato redukce provedena prostřednictvím logaritmování.

Výpočet dílčích indexů: U ukazatelů očekávané délky života a HDP na osobu jsou standardizované hodnoty zároveň i hodnotami dílčích indexů. Pro index vzdělání jsou však ukazatele dva, a proto je nutné ho ze dvou ukazatelů vypočítat. Jelikož metodika dává po-

dílu gramotných na dospělé populaci váhu dvou třetin a složenému podílu zapsaných jednu třetinu, je index vzdělání vypočten takto:

index vzdělání = $(\frac{2}{3} \times \text{standardizovaná hodnota ukazatele podílu gramotných na dospělé populaci}) + (\frac{1}{3} \times \text{standardizovaná hodnota ukazatele podílu zapsaných ke studiu})$

Výpočet celkového indexu: Dílčí indexy mají v celkovém indexu stejnou váhu, a proto je jeho hodnota vypočítána jako aritmetický průměr těchto tří dílčích indexů:

$$\text{HDI} = \frac{(\text{index očekávané délky života} + \text{index vzdělání} + \text{index HDP})}{3}$$

Výpočet si ukážeme na příkladu České republiky. Vstupní údaje pocházejí ze *Zprávy o lidském rozvoji* z roku 2006 a vztahují se k roku 2004. V tomto roce byla v České republice očekávaná délka života 75,7 let, podíl zapsaných ke studiu tvořil 81 % a HDP na osobu v paritě kupní síly (PPP) 19 408 US\$. Jako podíl gramotných na dospělé populaci byla použita hodnota 99 %, která však nebyla určena na základě měření. Výpočet ukazuje následující tabulka.

Výpočet HDI České republiky (2006)³

Ukazatel	Výpočet	Výsledná hodnota
Index očekávané délky života	$(75,7 - 25) / (85 - 25)$	0,845
Index vzdělání	$(\frac{2}{3} \times 0,990) + (\frac{1}{3} \times 0,810)$	0,930
Ukazatel podílu gramotných	$(99 - 0) / (100 - 0) = 0,990$	
Ukazatel podílu zapsaných ke studiu	$(81 - 0) / (100 - 0) = 0,810$	
Index HDP	$[\log(19\,408) - \log(100)] / [\log(40\,000) - \log(100)]$	0,879
HDI	$(0,845 + 0,930 + 0,879) / 3$	0,885

Pramen: United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006; vlastní výpočty.

Vývoj metodiky

Od vzniku HDI v roce 1990 došlo k několika změnám v metodice výpočtu, avšak tři základní dimenze či složky indexu a jejich stejné váhy přetrvaly. Vývoj metodiky je možné chápat jako odraz vývoje konceptu lidského rozvoje, avšak také jako reakci na některé technické nedokonalosti metodiky. V této části nastíním významné změny v metodice indexu lidského rozvoje.

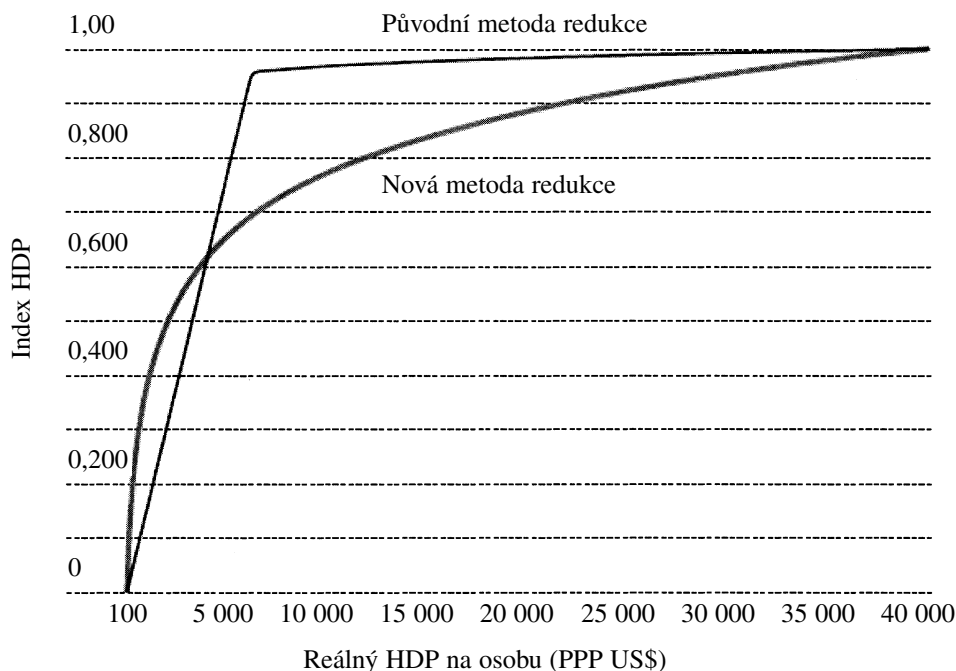
Stanovení minimálních a maximálních hodnot: V tabulce Konstrukce HDI (viz s. 12) jsou u všech ukazatelů stanoveny minimální a maximální hodnoty. Stanovení těchto hodnot je nutné pro to, aby bylo možné provést standardizaci ukazatelů na škále od nuly do jedné. Otázkou je, jak tyto hodnoty stanovit. Do roku 1993 byla většina těchto hodnot definována jako *skutečná* nejnižší a nejvyšší hodnota ze souboru zemí v daném roce. Stát s nejnižší hodnotou tak dosáhne minimální hodnoty ukazatele (nula), stát s nejvyšší hodnotou maximální hodnoty ukazatele (jedna), standardizace hodnot ostatních zemí pak probíhá v rozpětí určeném těmito dvěma zeměmi. Jelikož se výsledky zemí rok od roku mění, je zřejmé, že bude docházet i ke změnám minimálních a maximálních hodnot. Jak země dosahují lepších výsledků, dá se předpokládat, že se budou minima a maxima pohybovat směrem nahoru. Avšak pohyb minima a maxima může být i dolů, a to jak stávajícími zeměmi, tak těmi, které do tabulky HDI nově přistupují. Mění-li se takto spodní a horní laťka, ztěžuje to mezičasové srovnání výsledků. Navíc může vzniknout situace, kdy se země

z roku na rok lepší (například se prodlouží očekávaná délka života), avšak příslušný dílčí index se sníží – stačí k tomu dostatečné zvýšení minimální a/nebo maximální hodnoty. Aby měnící se laťky nezkracovaly výsledky a umožnily časové srovnání, používají se od roku 1994 *konstantní* minimální a maximální hodnoty. Při použití konstantních hodnot tak absolutní výše HDI závisí pouze na výsledcích dané země.

Znalosti: V první zprávě zahrnovala dimenze znalostí pouze podíl gramotných na dospělé populaci, avšak už zde UNDP poukazoval na to, že pokud by pro operacionalizaci bylo použito vícero ukazatelů, mělo by být přihlíženo i k výsledkům vyšších stupňů vzdělání. Mnoho vyspělých zemí však již gramotnost dospělých nesleduje a metodika HDI jim tak započítává 99 % gramotnosti. Ukazatel tak pro vyspělé země neměl příliš velkou vypovídací hodnotu, protože mezi nimi neuměl rozlišovat. Proto od roku 1991 tvoří gramotnost dospělých pouze dvě třetiny indexu vzdělání a zbylá jedna třetina patří počtu let školního vzdělávání. V roce 1995 přichází další změna, když je počet let školního vzdělávání nahrazen složeným hrubým podílem zapsaných ke studiu na primárním, sekundárním a terciálním stupni vzdělání. Tato poslední změna byla provedena spíše z důvodu snazšího přístupu k údajům než z konceptuálních důvodů.

Životní úroveň: Zahrnutí životní úrovně do HDI formou HDP na osobu mělo svůj specifický problém. Rozdíl mezi zeměmi jsou v HDP na osobu mnohem větší než u ostatních ukazatelů.⁴ Pokud bychom postupovali obdobně jako při výpočtu ostatních ukazatelů, maximální hodnota – ať už definovaná jako nejvyšší hodnota ze souboru dat, nebo konstantní hodnota (která je však stanovena s ohledem na nejvyšší hodnoty) – by určila takové měřítko pro kalkulaci indexu HDP, že by většina zemí nedosáhla ani na polovinu jeho maximální hodnoty.⁵ Hledal se tedy způsob, jak potlačit vysoké hodnoty HDP na osobu. V roce 1990 byly jeho hodnoty na osobu logaritmovány a maximální hodnota byla definována jako průměrná hranice chudoby sedmnácti vyspělých států. V následujícím roce byl za-

Redukce hodnot HDP na osobu



Pramen: United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 1999, s. 159.

veden jiný způsob přepočtu, kdy do určité výše HDP nejsou tyto hodnoty nijak redukovány, avšak po jejím překročení dochází naopak k velmi silné redukci. Na grafu na straně 14 můžeme vidět, jak hodnoty indexu HDP rychle stoupají až do dosažení prahové hodnoty, avšak dále je křivka jen velmi mírně stoupající. Po překročení prahové hodnoty se rozděluje pouhých 5 % celkové hodnoty indexu, a proto všechny země nad prahovou hodnotou budou po úpravě dosahovat nepříliš rozdílných výsledků (všechny země mezi 5 990 a 40 000 PPP US\$ na osobu jsou vtěsnány do rozmezí mezi 0,948 a 1,000 indexu HDP). Právě příliš silná redukce vyšších hodnot HDP na osobu byla jedním z důvodů, proč se UNDP vrátil v roce 1999 zpět k logaritmování.⁶ Při použití této metodiky jsme při překročení původní prahové hodnoty pouze na hranici 68 % maximální hodnoty indexu, a tak umí tato metoda lépe rozlišovat mezi zeměmi se středním a vysokým důchodem. Zbývá dodat, že minimální a maximální hodnoty se od roku 1995 ustálily na úrovni 100 a 40 000 PPP US\$ a kromě Lucemburska se v tomto rozpětí zatím pohybovaly všechny země.

HDI vybraných zemí (2006)

Pořadí	Země	HDI	Hodnoty ukazatelů				Rozdíl v pořadí (HDP – HDI)
			Očekávaná délka života (roky)	Gramotnost dospělých (%)	Podíl zapsaných ke studiu (%)	HDP na osobu (PPP US\$)	
1.	Norsko	0,965	79,6	x ^a	100 ^b	38 454	3
4.	Irsko	0,956	77,9	x ^a	99	38 827	- 1
7.	Japonsko	0,949	82,2	x ^a	85	29 251	11
8.	Spojené státy	0,948	77,5	x ^a	93	39 676	- 6
12.	Lucembursko	0,945	78,6	x ^a	85 ^{c, d}	69 961 ^e	- 11
30.	Česká republika	0,885	75,7	x ^a	81	19 408	4
49.	Spojené arabské emiráty	0,839	78,3	x ^f	60 ^{g, c}	24 056 ^h	- 25
50.	Kuba	0,826	77,6	99,8 ^a	80 ^c	x ⁱ	43
81.	Čína ^j	0,768	71,9	90,9	70	5 896 ^k	9
108.	Indonésie	0,711	67,2	90,4	68	3 609	8
126.	Indie	0,611	63,6	61,0	62 ^g	3 139 ^h	- 9
131.	Botswana	0,570	34,9	81,2	71 ^g	9 945	- 73
165.	Zambie	0,407	37,7	68 ^c	54 ^g	943	2
177.	Niger	0,311	44,6	28,7	21	779 ^h	- 7

x údaje nejsou k dispozici.

^a pro účely výpočtu HDI byla použita hodnota 99 %.

^b pro účely výpočtu HDI byla použita hodnota 100 %.

^c údaje se vztahují k jinému roku než 2004.

^d údaje se vztahují na státní příslušníky zapsané v dané zemi i v zahraničí, liší se tedy od standardní definice.

^e pro účely výpočtu HDI byla použita hodnota 40 000 PPP US\$.

^f odhad 77 %.

^g předběžný odhad.

^h odhad založený na regresi.

ⁱ předběžný odhad 5 700 PPP US\$.

^j údaje za Čínu nezahrnují Hongkong, Macao a Tchaj-wan.

^k odhad založený na bilaterálním srovnání Číny a Spojených států.

Pramen: United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006.

ANALÝZA VÝSLEDKŮ

Index lidského rozvoje umožňuje seřadit země podle dosaženého stavu lidského rozvoje. Tak přesně postupuje UNDP, když výsledky HDI prezentuje ve formě „ligy národů“ seřazené podle hodnot HDI od nejvyšší po nejnižší. V následující části budu analyzovat výsledky HDI zemí uvedených v tabulce HDI vybraných zemí (viz s. 15). Tato část je poměrně krátká, protože jejím účelem není provést podrobnou analýzu, ale spíše nastínit možné interpretace výsledků. Nejčastěji se zde zabývám strukturou HDI, protože právě to má větší vypovídací hodnotu než absolutní výše HDI či pořadí v tabulce. Výběr zemí zahrnutých do tabulky nebyl náhodný; je sestaven tak, aby na něm bylo možné ukázat příklady analýzy HDI. Je proto nereprezentativní, protože zahrnuje pouze tak či onak zajímavé příklady. Údaje obsažené v tabulce jsou pak dále využity v následující části Kritická diskuze.

Nejvyšší HDI vykazuje Norsko, které tabulku HDI vede od roku 2001. Norsko dosahuje vysokých výsledků ve všech čtyřech ukazatelích HDI, avšak ani v jednom z nich není na prvním místě – například v úrovni HDP na osobu je čtvrté, v očekávané délce života jedenácté až dvanácté.⁷ Irsko, ještě v sedmdesátých letech nepříliš vyspělá země, dokazuje, jak je možné za relativně krátkou dobu dosáhnout výrazného zvýšení lidského rozvoje. Za poslední čtvrtstoletí dosahovalo Norsko vždy jedny z nejvyšších výsledků, zatímco Irsko postoupilo z 23. místa v roce 1980 na 4. místo v roce 2004 (viz následující tabulka).

Vývoj HDI Norska a Irska (1980, 2004)

Země	Pořadí v tabulce HDI	
	1980	2004
Norsko	3.–4.	1.
Irsko	23.	4.

Poznámka: Protože se metodika HDI v čase měnila, jsou pro srovnatelnost údajů hodnoty HDI za starší roky přepočteny podle současné metodiky. Údaje se vztahují přímo k rokům 1980 a 2004 (není zde tedy posun o dva roky zpět).
Pramen: United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006.

Japonsko a Spojené státy dosahují téměř shodné výše HDI, avšak dospěly k ní rozdílným způsobem. Japonsko má velmi vysokou očekávanou délku života 82,2 let (1. místo), avšak relativně nízkou úroveň HDP na osobu – 29 251 PPP US\$ (18. místo). U Spojených států je tomu naopak – očekávaná délka života činí relativně nízkých 77,5 let (30.–31. místo), ale má velmi vysoký HDP na osobu – 39 676 PPP US\$ (2. místo). Spojené státy mají navíc vyšší podíl zapsaných ke studiu (93 % versus 85 %). Rozdíl téměř pěti let v očekávané délce života je výrazný, ale rozdíl v úrovni HDP na osobu přes deset tisíc dolarů je také velmi významný. Můžeme přemýšlet, zda bychom spíše preferovali jedno či druhé. Na jedné straně může být HDI kritizován, protože umožňuje vzájemnou nahraditelnost jednotlivých složek, na druhé straně umožňuje dospět k určité úrovni lidského rozvoje různými cestami. Podobné srovnání provedu mezi Spojenými arabskými emiráty a Kubou (viz následující tabulka).

Složení HDI Spojených arabských emirátů a Kubu (2006)

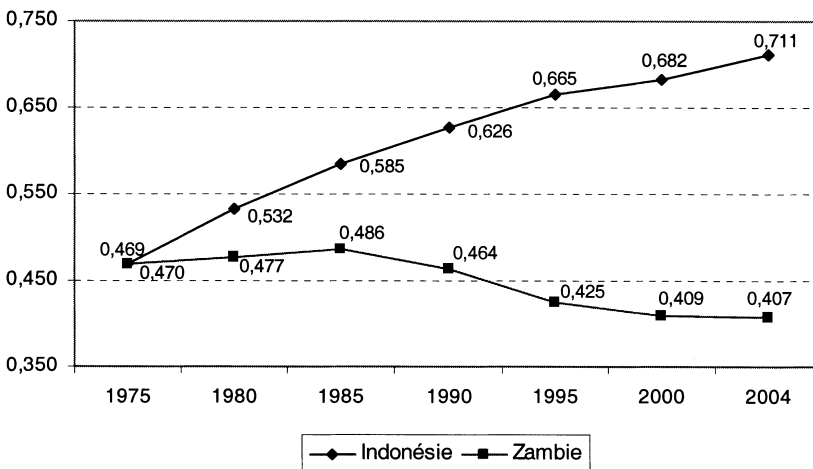
Země	Index očekávané délky života	Index vzdělání	Index HDP	HDI
Spojené arabské emiráty	0,89	0,71	0,92	0,839
Kuba	0,88	0,93	0,67	0,826

Pramen: United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006.

Pokud jde o zdraví, lidé narození v obou těchto zemích mohou počítat s poměrně vysokou očekávanou délkou života. Zásadní rozdíl je ve dvou zbývajících rozměrech indexu. Spojené arabské emiráty mají velmi vysoký HDP na osobu (24 056 PPP US\$, což by znamenalo 24. místo v tabulce podle výše HDP na osobu oproti 49. místu podle HDI), naopak výsledky rozměru vzdělání nejsou dobré (například zhruba jeden ze čtyř dospělých obyvatel je negramotný). Bylo by možné říci, že země nedokáže využít vysoký HDP na osobu ke zvýšení vzdělanosti své populace, nebo že vzdělání není prioritní oblastí politiky. Naproti tomu Kuba má kromě výše HDP na osobu velmi dobré výsledky ve dvou zbývajících rozměrech indexu. Například při srovnání s Českou republikou má Kuba podobné hodnoty ukazatelů vzdělání a navíc skoro o dva roky vyšší očekávanou délku života. To vše při HDP na osobu 5 700 PPP US\$. Kuba tak vykazuje ze všech zemí nejvyšší kladný rozdíl mezi pořadím země podle HDP na osobu (93. místo) a podle HDI (50. místo). Je možné říci, že má mnohem vyšší úroveň lidského rozvoje, než by odpovídalo ekonomickému výkonu země. Při srovnání Číny a Indie, dvou největších zemí světa podle počtu obyvatel, si lépe vede Čína. U všech čtyř ukazatelů vykazuje lepší výsledky než Indie. Například má o více než osm let vyšší očekávanou délku života a zatímco v Indii jsou negramotní čtyři dospělí z deseti, v Číně je to pouze jeden, a to vše za podmínek komunistického režimu v Číně a demokracického režimu v Indii. K této otázce se vrátím v další části této práce.

Při srovnávání HDI Norska a Irska jsem se omezil na relativní pořadí v tabulce. Druhou možností je srovnávat absolutní hodnoty. Pokud jsou údaje počítány podle jednotné metodiky, umožní údaje za dostatečně dlouhé časové období porovnat vývoj lidského rozvoje různých zemí. Pro toto srovnání jsem vybral dvě země – Indonésii a Zambii –, které byly v roce 1975 na stejné úrovni rozvoje (měřeného HDI). Graf Vývoj HDI Indonésie a Zambie ukazuje, jak odlišný byl vývoj obou zemí. Indonésie procházela v tomto období výrazným ekonomickým rozvojem, který se odrazil i do jiných dimenzí lidského rozvoje. Ze všech asijských tygrů měla v období 1975–2004 nejvyšší nárůst absolutní hodnoty HDI (nicméně při rozdělení na tři dekády nárůst HDI v každé z nich klesal).⁸ Zambie se mírně zlepšovala do roku 1985, poté však její HDI klesá. Tento pokles trval zhruba patnáct let, v posledních letech se hodnoty HDI stabilizovaly, ale nerostou.⁹

Vývoj HDI Indonésie a Zambie (1975–2004)



Poznámka: Protože se metodika HDI v čase měnila, jsou pro srovnatelnost údajů hodnoty HDI za starší roky přepočteny podle současné metodiky. Údaje se vztahují přímo k uvedeným rokům (není zde tedy posun o dva roky zpět).

Pramen: United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006.

Botswana je příkladem země s velmi vysokým záporným rozdílem mezi pořadím země podle HDP na osobu (58. místo) a podle HDI (131. místo). Kromě relativně vysokého HDP na osobu má i poměrně dobré výsledky gramotnosti a podílu zapsaných ke studiu. Problémem je pouze velmi nízká očekávaná délka života (34,9 let), která Botswanu posunuje do dolních příček tabulky HDI. Do velké míry to bude zřejmě způsobeno výskytem viru HIV či nemoci AIDS. Podle odhadů činí míra výskytu HIV/AIDS u dospělé populace (definována jako 15–49 let) mezi 23–37 % (UNDP, 2006; CIA, 2007). Niger je poslední zemí v tabulce HDI. V porovnání s ostatními zeměmi na konci tabulky má nejslabší dimenzi lidského rozvoje vzdělání – gramotnost dospělých dosahuje pouze 28,7 % (čtvrtý nejhorší výsledek) a podíl zapsaných ke studiu 21 % (nejhorší výsledek).

KRITICKÁ DISKUZE

Vstupní data

Přestože je HDI složen pouze ze čtyř relativně jednoduchých ukazatelů, nevyhne se problému dostupnosti kvalitních a srovnatelných vstupních dat. V této souvislosti jsou důležité dva faktory. Za prvé, kvůli srovnatelnosti mezi zeměmi se UNDP snaží využívat údaje od významných mezinárodních agentur. Nicméně i mezinárodní organizace musejí tyto údaje někde získat, a pokud neprovádějí vlastní statistické zjišťování, pocházejí prvotní údaje z národních statistických zdrojů. Jejich kvalita přirozeně závisí na kvalitě statistického výkaznictví dané země, přičemž lze předpokládat, že rozvinuté země budou vykazovat kvalitnější výsledky než země rozvojové. Navíc u nedemokratických režimů je možné uvažovat i o záměrném zkreslování údajů – je například otázkou, zda Kuba a Čína skutečně dosahují v ukazatelích rozměrů zdraví a vzdělání vykazovaných výsledků. Za druhé, nevždy disponují mezinárodní organizace údaji pro daný ukazatel v každé zemi. UNDP tak přistupuje k tomu, že přebírá údaje z jiných zdrojů, v některých případech pak i sám vyčísluje odhady. Může jít o odhady, o předběžné odhady, o odhady založené na regresi, o údaje z jiného časového období, o údaje zjištěné podle odlišné metodiky a podobně. UNDP přiznává, že u ostatních ukazatelů takto nepostupuje, avšak pro výpočet HDI činí výjimku, protože ho chce vypočítat pro co nejvíce členských států OSN.¹⁰ Je nutné si však uvědomit, že kvalita a srovnatelnost vstupních dat jsou základem jakéhokoliv ukazatele a všechny problémy související se vstupními daty se pak promítnou i do samotného ukazatele.

Obtíže se vstupními daty použitými pro výpočet HDI ukáží na dvou ukazatelích rozměru vzdělání (*blíže viz UNDP, 2006, s. 277–278*). Údaje o gramotnosti jsou většinou získávány ze sčítání lidu či z jiných průzkumů v jednotlivých zemích. Tyto údaje nemusejí být však zjišťovány každoročně, například ve zprávě z roku 2006 pochází většina údajů z různých let v období 2000–2005. Pokud je gramotnost dospělých zjišťována pouze při sčítání lidu, bude ukazatel gramotnosti po několikaletém období neměnný a změní se až při dalším sčítání lidu. Pokud nejsou údaje o gramotnosti zjišťovány každý rok, meziroční srovnání je problematické, což se odpovídajícím vlivem odráží do celkového indexu lidského rozvoje (gramotnost má v HDI váhu přes jednu pětinu). Dalším problémem jsou rozdíly v metodice ukazatele. Jednotlivé země mohou mít odlišné definice gramotnosti a metody sběru dat.¹¹ Je přitom zřejmé, že standardizace definice a sběru dat je předpokladem porovnatelnosti údajů mezi zeměmi. Pro ilustraci těchto problémů srovnám hodnoty gramotnosti dvou sousedních zemí v Africe, které se umísťují na konci tabulky HDI. *Zpráva o lidském rozvoji* z roku 2005 uvádí gramotnost dospělých v Nigeru 14,4 %, avšak o rok později už 28,7 %. Naproti tomu u Čadu jsou tyto hodnoty v obou letech skoro shodné (25,5 % a 25,7 %). Je samozřejmě nepravděpodobné, že by se gramotnost v Nigeru takto podstatně zvýšila za jeden rok. Je pravda, že u ukazatele gramotnosti se zpráva explicitně zmiňuje o tom, že srovnání mezi různými zeměmi a časovými obdobími je problematické, protože se liší metodika i období, za něž byly údaje získány. Avšak výsledný index je vypočítán právě z těchto údajů.

Mnoho vyspělých zemí dosáhlo téměř stoprocentní gramotnosti dospělé populace, a proto už tuto statistiku nevykazuje. V těchto případech se pro výpočet HDI použije hodnota 99 %. Tato hodnota je však někdy použita i v případě, že data o gramotnosti existují. Například Portugalsko vykazuje 92 % gramotnosti, Rusko 99,4 %, ale v obou případech je pro výpočet použito 99 %. Je možné pochybovat o tom, zda je v Rusku skutečně vyšší podíl gramotných než v Portugalsku, a proto se za současné metodiky jeví tato „standardizace“ jako rozumný krok. Kromě toho je tato hodnota použita u všech zemí na prvních dvaceti místech v tabulce HDI a celkově pak u 42 zemí v tabulce. Je zřejmé, že ukazatel, jehož hodnoty jsou pro významnou část zemí určeny jinak než měřením (navíc ve stejné výši), nemá pro tyto země dobrou vypovídací schopnost. Navíc UNDP není v metodice stanovování hodnot gramotnosti konzistentní. Například ve zprávě z roku 2005 vykazovalo mnoho zemí bývalého východního bloku (například Slovensko, Maďarsko či Rusko) gramotnost dospělé populace vyšší než 99 % a tyto hodnoty také byly použity pro výpočet HDI. O rok později už žádné země není uznána gramotnost vyšší než 99 %.

Kromě změn v metodice prováděných UNDP dochází i ke změnám statistického výkaznictví v jednotlivých zemích. Příkladem může být druhý ukazatel dimenze vzdělání – podíl zapsaných ke studiu. Standardním postupem je počítat tento ukazatel bez vzdělávání dospělých, avšak některé země dříve vykazovaly výsledky včetně vzdělávání dospělých. Třicet dva zemí, které dříve takto postupovaly, však své statistické výkaznictví změnilo a ve zprávě z roku 2006 již mají údaje podle jednotné metodiky. Tato změna metodiky na národní úrovni znamená na jedné straně vyšší srovnatelnost údajů, na druhé straně měla vliv na výši HDI a na pořadí v tabulce. Jak uvádí zpráva z roku 2006, například pokles Brazílie z 63. na 69. místo v tabulce je téměř výhradně způsoben touto změnou ve statistickém výkaznictví.

Posledním zastavením u vstupních údajů bude očekávaná délka života. Ze zpráv UNDP můžeme zjistit, že se HDI Zambie snížil z 0,433 v roce 2002 na 0,386 v roce 2003. To je za jediný rok velmi výrazný pokles. Z údajů použitých pro výpočet HDI je možné zjistit, že to bylo způsobeno téměř výhradně snížením očekávané délky života. Zatímco zpráva z roku 2002 uvádí očekávanou délku života 41,4 let, o rok později je to pouze 33,4 let. HDI Zambie proto klesá o 0,047 a země se propadá o deset míst v tabulce. Jak reálné jsou tyto údaje? Je spíše nepravděpodobné, že by se očekávaná délka života mohla z roku na rok snížit o osm let. Ukazatel očekávané délky života je u většiny zemí stabilní a k výraznějším výkyvům dochází pouze tehdy, pokud nastanou výjimečné události jako epidemie či války. Zpráva z roku 2006 upozorňuje, že přestože se za poslední tři desetiletí očekávaná délka života zvyšovala více v rozvojových než rozvinutých zemích, výjimkou je subsaharská Afrika, kde je očekávaná délka života v průměru nižší než před třiceti lety. U některých zemí jižní Afriky došlo dokonce k poklesu o více než deset let, konkrétně u Zambie je to třináct. Přestože trend může být klesající, údaje dokumentující náhlé a výrazné výkyvy v očekávané délce života jsou problematické. V našem případě nejde pouze o snížení očekávané délky života o osm let mezi roky 2002 a 2003, ale také o nárůst očekávané délky života skoro o pět let (z 32,7 na 37,5 let) mezi roky 2004 a 2005.

Porovnatelnost v čase

Porovnávat výsledky HDI z různých ročníků zpráv je značně problematické. U absolutních hodnot HDI srovnatelnost ztěžují změny v metodice HDI, změny ve statistickém výkaznictví jednotlivých zemí a pozdější revize údajů. Analýzy trendu tak není možné provádět z různých ročníků zpráv. Tento nedostatek se UNDP snaží odstranit tím, že ve zprávě publikuje i trendy HDI, jež jsou vypočítány podle konzistentní metodiky a datových řad. Hodnoty HDI jsou uvedeny v pětiletých intervalech od roku 1975. Chybějí však hodnoty HDI pro všechny ostatní roky (1976–1979 a další), stejně jako hodnoty dílčích indexů a ukazatelů, tedy takové informace, které jsou pro důkladnou analýzu trendů nezbytné. Stephen Morse (*Morse, 2003 a*) zkoumal vliv změny metodiky na pořadí zemí

v tabulce. Zjistil, že při změnách metodiky, které UNDP prováděl, může být pohyb o několik míst v tabulce způsoben nejen skutečným pokrokem v lidském rozvoji, ale také změnou metodiky.¹² Autor tak tvrdí, že bez kontinuity metodiky nelze z pohybu země v tabulce HDI vyvozovat závěry, protože není jasné, do jaké míry se na něm podílí každý z těchto dvou faktorů. Pokud má být prováděno mezičasové srovnání, je lepší ho provádět za období, kdy nedocházelo k výrazným změnám v metodice. „Ostrovy stability“, jak tato období Morse nazývá, jsou 1991–1993, 1995–1998 a období od roku 1999.

Výše jsem uvedl, že motivem ke změně minimálních a maximálních hodnot ukazatelů ze skutečných hodnot na hodnoty konstantní bylo umožnit mezičasové srovnání výsledků. Absolutní hodnoty HDI dnes již nezávisejí na výsledcích jiných zemí (dvou s krajními hodnotami), avšak relativní postavení země v tabulce samozřejmě na výsledcích jiných zemí závisí. Přestože se země ve všech parametrech zlepšila a její HDI se zvýšila, v tabulce může klesnout, protože se její nejbližší konkurenti zlepšovali relativně více. To však nemusí být chápáno pouze jako nevýhoda. Právě takovéto relativní poměrování zemí je podle Sudhira Ananda a Amartya Sena účelem HDI, který „*byl sestrojen výslovně jako měřítko relativní výkonnosti mezi zeměmi v určitém časovém bodě. Žádný zvláštní význam není přikládán absolutní hodnotě indexu, celá analýza je prováděna z hlediska seřazení zemí relativně k sobě navzájem.*“ (Anand – Sen, 1994, s. 8–9.)¹³ Je-li smyslem HDI relativní poměrování zemí, pak prezentace formou tabulky „ligy národů“ může mít své opodstatnění. Avšak na rozdíl od skutečné ligové tabulky například ve fotbale se v tabulce HDI může měnit celkový počet zemí a přistoupení či vystoupení země do/z tabulky změni skoro vždy pořadí některých zemí v tabulce.

Pokud srovnáváme každý rok jiný soubor zemí, země může v tabulce stoupat nebo klesat jen na základě tohoto důvodu a mezičasové srovnání pořadí v tabulce je ztíženo. V některých za sebou jdoucích letech se počet zemí v tabulce neměnil (přesto není jisté, že se neměnila jejich skladba), avšak „ostrovy stability“ souboru zemí se přesně neshodují s „ostrovy stability“ metodiky. Je pravda, že v posledních letech dochází v souboru zemí jen k malým změnám, musíme si však uvědomit, že vzhledem ke stabilitě metodiky v posledních letech nedochází z roku na rok ani k výrazným změnám HDI, a proto každý posun v tabulce o jedno místo je možné považovat za relativně významný. Navíc prezentace HDI v médiích spočívá právě ve sdělení, o kolik příček v tabulce země postoupila či sestoupila. Informace z médií, že určitá země si v lidském rozvoji pohoršila, protože se propadla v tabulce HDI o dvě místa, může ve skutečnosti znamenat zlepšení všech čtyř proměnných indexů.

Země s vysokým lidským rozvojem

Naposledy se vrátím ke srovnání Norska a Irska. V části Analýza výsledků jsem uvedl, že zatímco Norsko bylo vždy na předních místech tabulky, Irsko od roku 1980 postoupilo o devatenáct míst vpřed. To může být silným argumentem ve prospěch Irska, avšak nemůže být argumentem v neprospěch Norska – Norsko se mezi lety 1980 a 2004 posunulo právě o tolik míst, kolik bylo možné. Je pravda, že i v absolutních hodnotách byl nárůst HDI vyšší u Irska (0,128) než u Norska (0,077). Nicméně je zřejmé snazší zvyšovat HDI z nižších než vyšších hodnot, navíc zvyšování vysokých hodnot je omezeno metodikou. Pro obě země tak platí, že při nezměněné metodice ukazatele HDI již nebudou moci dosáhnout takového zvýšení HDI jako v posledním čtvrtstoletí. Dostávám se ke dvěma spojeným argumentům: za prvé, že velmi vyspělé země se budou stále těsněji přibližovat maximální hodnotě HDI, a za druhé, že HDI už mezi těmito zeměmi neumožňuje dobře rozlišovat. K této problematice využijeme údaje z následující tabulky, která uvádí strukturu HDI Norska a Irska za rok 2006.

U indexu vzdělání i u indexu HDP se obě země těsně blíží limitním hodnotám. HDP na osobu obou zemí již skoro dosahuje horní hranice 40 000 PPP US\$ a do dvou let obě země tuto hranici překročí (přesněji řečeno se tak již stalo, protože HDI je počítán z údajů

Struktura HDI Norska a Irska (2006)

Země	Index očekávané délky života	Index vzdělání	Index HDP
Norsko	0,910	0,993	0,993
Irsko	0,882	0,990	0,995

Pramen: United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006; vlastní výpočty.

dva roky zpět). Budou tak vykazovat plnou výši indexu HDP a tento rozměr HDI se již nebude dále zvyšovat. Index vzdělání se skládá z gramotnosti dospělé populace a z podílu zapsaných ke studiu. Pokud jde o první z ukazatelů, v mnoha vyspělých zemích se statistiky o gramotnosti dospělé populace nevedou, protože většina dospělé populace je gramotná. Těmto zemím se pro výpočet HDI přiřadí hodnota 99 %, přestože reálná hodnota může být vyšší i nižší. I kdyby však byly k dispozici přesné údaje, gramotnost u mnoha vyspělých zemí by se pohybovala těsně pod maximální logickou hranicí 100 % (řekněme v rozmezí 98–100 %). Tento ukazatel není tedy pro velmi vyspělé země vhodný, protože mezi nimi neumí rozlišovat, a to i v případě, že by údaje o gramotnosti byly k dispozici. Protože je maximální uznatelná hodnota gramotnosti 99 %, není dosažitelné maximum indexu vzdělání jedna, ale 0,993. Norsko již této hodnoty dosáhlo a Irsku k tomu chybí zvýšit podíl zapsaných ke studiu o jedno procento. Ani v této dimenzi HDI se už obě země prakticky zlepšovat nemohou. Rozdíly v HDI mezi Norskem a Irskem jsou tak způsobeny téměř výhradně v rámci dimenze zdraví, tedy rozdílem v očekávané délce života. Ten u těchto zemí činí 1,7 roku, a není tedy zanedbatelný.¹⁴ Stále je však nutné mít na paměti, že výše HDI není určena pouze reálnými výsledky, ale také metodikou. Dnes již obě země přesáhly hranici HDP na osobu 40 000 PPP US\$, a přestože rozdíl mezi oběma zeměmi nemusí být zanedbatelný, pro HDI už neexistuje. Tvůrci HDI stanovili maximum HDP na osobu a dvou ukazatelů vzdělání relativně níže oproti maximu očekávané délky života. Maxima těchto tří ukazatelů již některé země dosáhly a překročily, avšak maximum očekávané délky života 85 let zatím dosaženo nebylo (nejblíže je Japonsko – 82,2 let) a v nejbližších letech se tak zřejmě nestane. Někdy však některá země překročí i tuto hodnotu a každý měsíc očekávané délky života již nebude přispívat k lidskému rozvoji, tedy alespoň k takovému, který je měřen pomocí indexu lidského rozvoje.

Nakonec se zaměřím na Lucembursko, které se v posledních letech pohybuje v tabulce HDI poměrně výrazně. Lucembursko již dávno překročilo maximální hranici HDP na osobu 40 000 PPP US\$, a proto mu další zvyšování tohoto ukazatele žádné body do HDI nepřináší. Pro gramotnost dospělé populace se používá odhad 99 % a očekávaná délka života se zvyšuje stabilně, ale pomalu. Ze čtyř ukazatelů užívaných pro výpočet HDI tak zde má významný vliv pouze podíl zapsaných ke studiu. V letech 2004–2006 tento ukazatel postupně činil 75 %, 88 % a 85 %. Ve vysvětlivkách UNDP upozorňuje, že metodika a časové období nejsou u Lucemburska standardizované, v roce 2004 navíc explicitně uvádí, že 75 % je podhodnocený odhad, protože mnoho studentů v sekundárním a terciálním stupni vzdělání studuje v sousedních zemích (což metodika nebere v úvahu). Nicméně tyto hodnoty jsou použity pro výpočet HDI, a tak Lucembursko v tomto období cestuje v tabulce HDI z patnáctého místa na čtvrté mezi lety 2004 a 2005 a zpět na dvanácté v roce 2006. Pokud budou lucemburská média informovat o HDI své země, zaměří se mnohem spíše na posun své země v tabulce HDI než na to, proč k tomu došlo. V našem případě tak mohou informovat o významném pokroku v lidském rozvoji v jednom roce a o významném propadu rok poté, přestože se po celé období zvyšovala očekávaná délka života i HDP na osobu, jen ukazatel podílu zapsaných ke studiu kolísal, možná spíše na papíře než v realitě.

Lidský rozvoj v čase a v prostoru

Bylo by na samostatný výzkum zjistit, co lidé zahrnují do lidského rozvoje. Váhám, zda by se názory lidí blížily k představě lidského rozvoje, kterou do HDI vtělili jeho tvůrci, alespoň v otázce tří základních dimenzí. Přesto však koncept lidského rozvoje není úplně nejasný. Domnívám se, že kdyby byly respondentům tyto tři dimenze vyjmenovány, spíše by s tímto výběrem souhlasili. Z pozice příslušníka euroamerické civilizace se zdá být pochopitelné, že s kvalitním životem úzce souvisí. Přesto se nabízí i jiný pohled.

Nakolik je pro kvalitu života důležitá pouze jeho délka? Co když je neméně důležité, aby byl prožit v relativním zdraví a s pocitem štěstí? Co když se nám v posledních letech života obojího spíše nedostává a prodlužující se délka života znamená prodloužení právě těchto let? Nakolik je vzdělání a životní úroveň měřená spotřebou statků a služeb nutným předpokladem kvalitního života? Mnoho přírodních národů by ve všech těchto ukazatelích vykazovalo jen minimální hodnoty. Byla však jejich kvalita života tak nízká?^{15, 16} Už první *Zpráva o lidském rozvoji* upozorňuje na to, že se obsah lidského rozvoje může v čase měnit. Dnešní koncept lidského rozvoje je jen stěží možné aplikovat na kultury lovců a sběračů převládajících v dávné minulosti, ale i na kultury, které podobným způsobem života žijí dodnes. Tyto společnosti mohou mít jiné představy o tom, co tvoří jejich kvalitu života. Zeptáme-li se, nakolik se základní dimenze lidského rozvoje mění v prostoru, můžeme dostat dvě protikladné odpovědi. To zakládá kritiku HDI ze dvou opačných pozic. Na jedné straně je kritizováno jeho univerzalistické paradigma rozvoje, které nebere v úvahu kulturní odlišnosti, a na druhé straně, že nezahrnuje všechny významné dimenze lidského rozvoje mající (podle těchto kritiků) univerzální povahu.

Protože se lidské kultury liší, může být univerzální definice kvality života chápána jako projev kulturní nadřazenosti. Globalizace však většinu kultur sblížila natolik, že pro většinu obyvatel světa může být koncept lidského rozvoje UNDP do velké míry aplikovatelný. Koncept lidského rozvoje je produktem západní společnosti a byly do něj promítnuty její hodnoty. Proto ho v tomto smyslu je možné chápat jako restriktivní. Pokud však důsledně uplatníme definici lidského rozvoje jako „*proces rozšiřování lidských možností*“, pak restrikce nemusí být tak silná. Příslušník západní bohaté společnosti si *do jisté míry* může svůj způsob života zvolit, protože na rozdíl od společnosti chudé má více možností, více možných způsobů života, pro něž se může rozhodnout.

Dimenze lidského rozvoje

Už první *Zpráva o lidském rozvoji* upozorňuje na to, že koncept lidského rozvoje není omezen jen na tři rozměry obsažené v HDI. Specificky zpráva jmenuje „*politickou svobodu, osobní bezpečnost, mezilidské vztahy a fyzické životní prostředí* [které – poznámka autora] *dnes do velké míry unikají měření, avšak analýzy lidského rozvoje je nesmějí ignorovat*“ (UNDP, 1990, s. 13). Do HDI však tyto a další koncepty nepronikly nejen kvůli metodologickým problémům s jejich měřením. UNDP se také obával, že rozšíření HDI o další rozměry by bylo spíše matoucí a znepřehlednilo by základní představu o stavu a vývoji lidského rozvoje, kterou si z HDI politik udělá. Proto dodává, že *trade-off* mezi širším záběrem HDI a ztrátou jednoduchého vhledu „*představuje obtížnou otázku, o níž budou následující vydání Zprávy o lidském rozvoji dále diskutovat*“ (UNDP, 1990, s. 16). Přestože se o některých konceptech v následujících letech opravdu ve zprávách diskutovalo, nikdy nedošlo k začlenění nové dimenze do HDI. Přesto jsou některé rozměry tak důležité, že je lze v konceptu lidského rozvoje těžko pominout. Nejčastěji bývá zmiňována lidská svoboda, o níž první zpráva prohlašuje: „*Lidský rozvoj je neúplný bez lidské svobody... Každý index lidského rozvoje by proto měl dát odpovídající váhu lidské svobodě ve společnosti, usilující o dosažení materiálních a společenských cílů. Podobné výsledky lidského rozvoje v různých zemích budeme hodnotit dosti odlišně v závislosti na tom, zda jich bylo dosaženo v demokratickém nebo autoritativním rámci.*“ (UNDP, 1990, s. 16.)

Podle UNDP tak nezáleží pouze na dosažené úrovni lidského rozvoje, ale také na tom, jakou cestou jí bylo dosaženo. To, že HDI postrádá rozměr lidské svobody a lidských práv, bylo předmětem kritiky hned v prvních letech po vzniku HDI (viz *Dasgupta, 1990; Hopkins, 1991*). Michael Hopkins trefně poznamenal, že vysokou hodnotu HDI by tak vykazoval i člověk ve vězení, pokud by žil dlouho a měl přístup ke knihovně. Podle Streetenova názoru (*Streeten, 1994*) jsou lidská svoboda a lidská práva určitě důležitým aspektem lidského rozvoje, avšak nepřiklání se k jejich integraci do HDI – svoboda je natolik důležitá, že by neměla být směřována za ostatní ukazatele v indexu; oproti jiným proměnným v indexu je politická svoboda mnohem méně stabilní, což by se přenášelo do celého indexu; měření by bylo subjektivnější; chceme-li sledovat vztah mezi svobodou a lidským rozvojem, potřebujeme k tomu dva samostatné indexy, nikoli dvě složky jednoho indexu. Avšak většina z těchto argumentů se dá oslabit, což u dvou z nich dělá i sám autor. *Trade-off* mezi lidskou svobodou a ostatními složkami indexu se dá technicky omezit (navíc se dá argumentovat, že i ostatní složky by neměly být mezi sebou substituovatelné), výraznější změny v HDI kvůli prudkým změnám politických podmínek by tím spíše vyjadřovaly realitu, a pokud jde o vztah mezi svobodou a lidským rozvojem, stejný argument lze použít pro jakoukoli složku HDI. Významným problémem je však měření tohoto aspektu lidského rozvoje a nedostatečná data. K hledání „jednoduchého kvantitativního měřítka, které by zachytilo mnohost aspektů lidské svobody“, vyzývá již první *Zpráva o lidském rozvoji (UNDP, 1990, s. 13)*.

Není však jisté, zda to byly nakonec věcné důvody, proč nebyl rozměr svobody do HDI nikdy integrován.¹⁷ UNDP je program Organizace spojených národů, jež zahrnuje většinu zemí světa. Stejně jako se jednotlivé země liší ve stávajících rozměrech lidského rozvoje, liší se i v míře lidské svobody, ať je definována jakkoli. Po zahrnutí lidské svobody do HDI by některé země, nacházející se dlouhodobě převážně ve skupinách středního a nízkého lidského rozvoje, klesly v tabulce HDI ještě níže. Je tak otázkou, nakolik by byl tento krok v rámci OSN politicky průchodný. Přestože je UNDP oficiálně nezávislým programem OSN, obava z negativních reakcí některých členských států by mohla případný rozvoj HDI v tomto směru utlumit.

V části Analýza výsledků jsem porovnával výsledky Číny a Indie. Ve všech čtyřech ukazatelích použitých pro výpočet HDI vykazuje Čína lepší výsledky než Indie. Rozdíl mezi HDI Číny a Indie je poměrně výrazný, například vyšší než rozdíl mezi HDI Číny a České republiky. Zároveň jsem však upozornil na to, že těchto výsledků bylo dosaženo v jiném typu státního režimu. Pokud bychom svobodu či demokracii považovali za součást lidského rozvoje, jen těžko bude rozdíl mezi Čínou a Indií tak výrazný. Pro ilustraci tohoto problému jsem využil index demokracie a zpracoval upravenou verzi HDI, která zahrnuje demokracii jako jeden z rozměrů lidského rozvoje (viz následující tabulka).

HDI Číny a Indie upravený o index demokracie (2006, 2007)

Země	Index demokracie EIU			HDI		
	Pořadí	Hodnota indexu	Přepočten na škálu HDI	Pořadí	Původní index	Upravený index
Čína	138.	2,97	0,297	81.	0,768	0,650
Indie	35.	7,68	0,768	126.	0,611	0,650

Pramen: Economist Intelligence Unit: The Economist Intelligence Unit's index of democracy, 2007, <http://www.economist.com>; United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006; vlastní výpočty.

Mezi Čínou a Indií je výrazná propast v úrovni demokracie. Organizace *The Economist Intelligence Unit* (EIU, 2007), která index demokracie vytvořila, zařazuje země podle hodnoty indexu do kategorií úplné demokracie, neúplné (*flawed*) demokracie, smíšené režimy a autoritářské režimy. Podle tohoto rozdělení je Indie neúplnou demokracií, avšak má velmi blízko k první skupině, zatímco Čína je autoritářský režim. Ať už tyto země porovnáme pořadím v tabulce, nebo absolutní hodnotou, v obou případech má Indie lepší výsledky v úrovni demokracie než v lidském rozvoji (35. versus 126. místo; 0,768 versus 0,611), zatímco u Číny je tomu naopak (138. versus 81. místo; 0,297 versus 0,768). To vše za předpokladu, že demokracie není v lidském rozvoji zohledněna. Pokud normalizujeme hodnoty indexu demokracie na škálu používanou v HDI (index demokracie je vyjádřen na škále od nuly do deseti, a proto stačí vydělení deseti), je možné tento ukazatel včlenit do HDI jako jednu z jeho složek. V tabulce jsou uvedeny výsledky původního HDI a upraveného HDI, přičemž rozměru demokracie je dána stejná váha jako třem původním rozměrům (tedy jedna čtvrtina). V tomto případě rozdíl mezi Čínou a Indií mizí a obě země vykazují naprosto stejné HDI. Samozřejmě, pokud by demokracii byla přiřazena jiná váha než zbývajícím rozměrům indexu, hodnoty HDI by se změnily – vyšší váha indexu demokracie by zvyšovala hodnotu HDI Indie a snižovala hodnotu HDI Číny a naopak.¹⁸

Pokud by byla svoboda či demokracie integrována do HDI, mělo by to nezanedbatelný vliv na výsledky některých zemí. Výrazně by si pohoršily především státy s nízkou úrovní demokracie, které v současném HDI vykazují relativně dobré výsledky. Ze zemí uvedených v tabulce HDI vybraných zemí (viz s. 15) je to případ Spojených arabských emirátů a Kuby. Obě země vykazují relativně vysokou úroveň HDI, avšak v hodnocení EIU jsou klasifikovány jako autoritářské režimy. Protože jsou obě země v tabulce indexu demokracie výrazně níže než v tabulce HDI (viz následující tabulka), jejich pořadí v tabulce HDI upraveného o index demokracie by muselo klesnout. Opačným případem je Kostarika. Ta má podle HDI podobné postavení jako Spojené arabské emiráty a Kuba, avšak na rozdíl od nich jde o demokratickou zemi (v hodnocení EIU je klasifikována jako úplná demokracie). V tabulce zemí podle HDI upraveného o index demokracie by přirozeně musela stoupnout.

Pořadí zemí podle HDI a indexu demokracie (2006, 2007)

Země	Pořadí podle HDI	Pořadí podle indexu demokracie
Kostarika	48.	25.
Spojené arabské emiráty	49.	150.
Kuba	50.	124.

Pramen: Economist Intelligence Unit: The Economist Intelligence Unit's index of democracy, 2007, <http://www.economist.com>; United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006.

Kromě lidské svobody se UNDP zmiňuje o osobní bezpečnosti, a to v širokém smyslu slova, protože na jiném místě ve zprávě mluví o „ochraně před násilím, nejistotou a diskriminací“ (UNDP, 1990, s. 16). Operacionalizace takto široce chápané bezpečnosti by však byla obtížná, což ještě více platí pro oblast mezilidských vztahů.

Životní prostředí a udržitelnost

Jako poslední uvádí UNDP „fyzické životní prostředí“. Ať už tímto termínem myslel UNDP cokoli, environmentální aspekty mohou být zohledněny různými způsoby. Máme brát v úvahu jakýkoli vliv na životní prostředí, nebo pouze takový, který zpětně ovlivňuje člověka? Vadí, že některý vliv na člověka je v HDI již nepřímě obsažen (například zne-

čištění ovzduší, které snižuje očekávanou délku života)? Máme brát v úvahu pouze současnou generaci, nebo i generace budoucí (například otázka čerpání přírodních zdrojů)? Pokud budou zahrnuty i budoucí generace, jakou váhu jim máme přiřknout? Máme započítávat efekty zemi, kde je životní prostředí ovlivňováno, nebo zemi, která toto ovlivňování způsobuje? Svou výrobou, nebo svou spotřebou? Všemi těmito otázkami se navíc proplétá jedna další: Životní prostředí, nebo udržitelnost? Nakonec je otázkou, jak tyto aspekty vzít v úvahu ve vztahu k HDI – zda je zahrnout do HDI přímo ve formě další složky indexu, nebo je provázat s HDI jiným způsobem.

Eric Neumayer (*Neumayer, 2001*) uvádí čtyři důvody, proč by environmentální aspekty neměly být začleněny přímo do HDI.¹⁹ Za prvé, neexistuje přímý vztah mezi environmentálními aspekty (čerpání přírodních zdrojů a environmentální degradace) a lidským rozvojem.²⁰ Za druhé, zatímco u stávajících proměnných jsou pozitivní trendy jasné (delší život, lepší vzdělání, vyšší HDP na osobu), u environmentálních proměnných nemusí být zřejmé, jakých cílů má být dosaženo. Za třetí, další agregace by jen posílila kritiku, že HDI slučuje neslučitelné koncepty, které by měly být sledovány samostatně. Za čtvrté, tato změna metodiky by znemožnila srovnání s předešlými roky. Neumayer navrhnul propojení HDI s udržitelností bez nutnosti vytvářet další složku indexu. Jeho přístup je založen na posouzení, zda země hospodaří se svým kapitálem udržitelně či nikoli. Za kapitál se zde považuje kapitál přírodní a člověkem vytvořený, přičemž se předpokládá, že přírodní kapitál může být nahrazen kapitálem vytvořeným člověkem. Země, která hospodaří se svým kapitálem neudržitelně, je označena jako *potenciálně neudržitelná*. Tak tomu je v případě, že země vyčerpává svůj vytvořený kapitál (vykazuje negativní čisté úspory) nebo kapitál celkem (vykazuje negativní skutečné úspory).²¹ Po této úpravě zůstanou hodnoty HDI a pořadí v tabulce stejné, přibudou pouze sloupce čistých úspor a skutečných úspor, kde budou uvedeny jejich míry v procentech a označení zemí jako udržitelné nebo potenciálně neudržitelné z jednoho či druhého důvodu.

Neumayerův návrh klasifikovat země na udržitelné a potenciálně neudržitelné jako doplňkový údaj k hodnotám HDI se zdá v teoretické rovině poměrně vhodný, pokud však je akceptován přístup slabé udržitelnosti, tedy předpoklad vzájemné nahraditelnosti přírodního a člověkem vytvořeného kapitálu. V praktické rovině návrh naráží na několik významných problémů. Jde o poměrně složitou metodiku, rozhodně komplikovanější než u stávajících ukazatelů. Znehodnocení přírodního kapitálu, které má v principu zahrnovat ocenění škod ze znečišťování nad regenerativní kapacitu životního prostředí a znehodnocení zásob přírodního kapitálu, zahrnuje v Neumayerově podání prakticky pouze znehodnocení neobnovitelných zdrojů. Nedostatek spolehlivých dat neumožnil zahrnout do skutečných úspor znečištění a obnovitelné zdroje, jakož i vypočítat skutečné úspory pro všechny země, pro něž je vypočítán HDI.²² Pro měření znehodnocení zásob přírodního kapitálu Neumayer používá tzv. El Serafyho metodu se 4% diskontní mírou. Samozřejmě, jiná metoda měření s jinou diskontní mírou by generovala jiné výsledky a mohla by změnit pohled na udržitelnost dané země. Neumayer tento problém přiznává, avšak tvrdí, že nejde o výlučný problém této metodiky, protože i při konstrukci HDI musely být zvoleny různé parametry. Přesto bych řekl, že nastavení parametrů HDI je jaksí intuitivnější než nastavení parametrů pro hodnocení zemí na udržitelné a potenciálně neudržitelné.

Stephen Morse (*Morse, 2003 b*) navrhuje propojit HDI s environmentálními aspekty prostřednictvím ekologické stopy. Ta by nebyla integrována do samotného indexu, ale hodnoty HDI by byly srovnávány s ekologickou stopou v grafu. Z prvního grafu, kde je ekologická stopa (gha/osobu) na ose x a HDI na ose y , očekávaně zjistíme, že se zvyšující se ekologickou stopou stoupá do určitého bodu i HDI. Autor upozorňuje na to, že nebezpečí při vyvozování politických závěrů z jednoduchého vztahu mezi vyšší ekologické stopy a HDI spočívá v tom, že „naznačuje, že vyšších hodnot HDI může být dosaženo maximalizací ekologické stopy“ (*Morse, 2003 b, s. 194*). Navrhuje proto mírně složitější graf, s HDI na ose x a s poměrem HDI/ekologická stopa (to jest výší HDI na jednotku ekolo-

gické stopy) na ose y. Cílovým stavem je mít co nejvyšší HDI a zároveň co nejvyšší HDI na jednotku ekologické stopy (to jest pravý horní roh grafu). S Neumayerovým návrhem má tato metoda společnou komplikovanost výpočtu, rozdílné je však v tom, že přestože je výpočet ekologické stopy složitý, koncept je relativně snadno srozumitelný. Oba způsoby se také liší v tom, komu je využívání přírodních zdrojů a propadů započteno – ekologická stopa náleží zemi spotřeby, zatímco znehodnocení přírodního kapitálu přísluší zemi, kde byl přírodní kapitál znehodnocen.²³

Problematickým místem Morseova návrhu je samotný ukazatel ekologické stopy, který pro své metodologické problémy není všeobecně akceptován.²⁴ Je také otázkou, zda použít ukazatel ekologické stopy nebo ekologického deficitu. Morse se rozhodl ve své práci použít ukazatel ekologické stopy „spíše než možná prakticky vhodnější »ekologický deficit« z důvodu zachování jednoduchosti“ (Morse, 2003 b, s. 194). Avšak volba mezi ekologickou stopou a ekologickým deficitem je naprosto zásadní otázkou, která v prvním grafu podstatně změní postavení zemí na horizontální ose x. Který z těchto ukazatelů použít, závisí na našem pohledu na otázku spravedlnosti ohledně rozdělení zdrojů mezi jednotlivé země a „práva“ těchto zemí na jejich využívání. Výběr však také záleží na tom, zda nás zajímá otázka udržitelnosti. Pokud se rozhodneme pro ekologickou stopu, nevyčteme z tohoto grafu nic o tom, zda je země udržitelná, ledaže chápeme spravedlnost v rozdělení přírodních zdrojů tak, že země mají stejné „právo“ na využívání přírodních zdrojů neohledně na to, kde se tyto zdroje nacházejí. V tom případě stačí na graf vynést vertikální čáru, vycházející z bodu průměrného podílu světové biokapacity na osobu – země nalevo od ní jsou udržitelné, ostatní země jsou neudržitelné. Pokud ale takovýto pohled na spravedlnost nemáme, vyjadřuje tento graf maximálně intenzitu využívání přírodních zdrojů (samozřejmě spolu s výší HDI). Pokud se rozhodneme pro ekologický deficit, pak je neudržitelnost zemí vymezena vertikální čarou, vycházející z bodu nula.²⁵

Stanovení vah jednotlivých složek indexu

Již kritika indexu materiální kvality života (PQLI) se obracela na stejné váhy složek v indexu. Norman Hicks a Paul Streeten tvrdili, že „systém vážení PQLI je arbitrární a neexistuje žádné opodstatnění pro to, dát stejné váhy gramotnosti, kojenecké úmrtnosti a očekávané době života v jednom roce. Není možné dokázat, že PQLI poskytuje »správný« ukazatel pokroku v lidských potřebách, na rozdíl od nějakého alternativního ukazatele s odlišnými váhami nebo s odlišným výběrem dílčích indexů. Není jasné, co je získáno spojením dílčích indexů se systémem vážení, jenž nemůže být obhájen.“ (Hicks – Streeten, 1979, s. 576.) Stanovení vah jednotlivých složek v indexu bylo proto očekávatelným bodem kritiky HDI. Jádrem kritiky spočívalo stejně jako u PQLI v tom, že stejné váhy jednotlivých složek nejsou teoreticky zdůvodněny.²⁶ UNDP (UNDP, 1993) tvrdil, že bez znalosti funkce lidského rozvoje nelze tyto váhy přesně určit a na základě analýzy hlavních složek stejné váhy obhajoval. Podle Hopkinsova názoru jsou stejné váhy slabinou HDI, ale přesto je nejrozměňší u tohoto postupu zůstat: „Neexistuje *a priori* zdůvodnění, které člověku umožní přičíst očekávanou délku života ke gramotnosti. Podobá se to sčítání jablek s hruškami. Avšak v případě jablek a hrušek může být užitek různého ovoce měřen v kaloriích. Lidský rozvoj nemá tak relativně snadno určitelné užítky, a proto u HDI není možné očekávat všeobecnou shodu, tak jak tomu je například u HDP. Protože je asi nemožné dosáhnout shody na váhách, to nejjednodušší uspořádání je tou nejlepší volbou (Occamova břitva). Bylo by tedy lepší vynaložit všechny další zdroje na zvyšování kvality vstupních dat spíše než na nekonečné diskuze o vahách.“ (Hopkins, 1991, s. 1471.)²⁷

Substituovatelnost mezi složkami indexu

Každá agregace několika proměnných do jednoho indexu implikuje určitou míru substituovatelnosti mezi jednotlivými proměnnými. V HDI je agregace provedena prostřednictvím aritmetického průměru jeho tří dílčích indexů (plus agregace dvou ukazatelů v rám-

ci indexu vzdělání). Martin Ravallion (*Ravallion, 1997*) upozorňuje na to, že kritika agregace neznamená, že odmítáme vícedimenzionální charakter lidského rozvoje, ale že agregací ztrácíme politicky relevantní informace, agregační funkci neznáme a navíc *a priori* stanovené *trade-off* stejné pro všechny země nemusí být pro každou z nich to správné. Autor navíc poukazuje na to, že v některých případech může být toto *trade-off* dosti zvláštní: v chudých zemích bude stačit jen nepříliš velké zvýšení HDP na osobu na vykompenzování o jeden rok kratší očekávané délky života, zatímco pro bohatou zemi je k tomu potřeba velmi vysoký nárůst HDP na osobu. HDI tak implicitně oceňuje lidský život v bohatých zemích mnohem výše než v chudých zemích. Přestože substituovatelnost je inherentním znakem agregovaného ukazatele, je možné ji částečně omezit. Meghnad Desai (*Desai, 1991*) zmiňuje jako jednu z forem této restrikce logaritmus součinu dílčích indexů. Podle Ambuje Sagara a Adila Najama (*Sagar – Najam, 1998*) je aritmetické průměrování dílčích indexů v rozporu s definicí UNDP, podle níž je pro lidský rozvoj každá dimenze zásadní. Je-li zásadní, je také nesubstituovatelná, tvrdí autoři a navrhuji dílčí indexy mezi sebou násobit.

Redukce hodnot HDI při násobení dílčích indexů

Země	Dílčí index 1	Dílčí index 2	Dílčí index 3	HDI*	Upravený HDI**	Upravený HDI jako podíl na HDI
A	0,7	0,7	0,7	0,700	0,343	49 %
B	0,9	0,9	0,3	0,700	0,243	35 %
C	0,3	0,3	0,3	0,300	0,027	9 %

* HDI vypočítaný jako průměr dílčích indexů.

** HDI vypočítaný jako násobení dílčích indexů.

Jak je vidět z předchozí tabulky, metodika navržená Sagarem a Najamem oproti dnešní metodice snižuje hodnoty HDI nejen obecně, ale také specificky zemím s velkými rozdíly v hodnotách dílčích indexů (nízká hodnota jednoho dílčího indexu „stahuje“ dolů celý index) a zemím s nízkými hodnotami dílčích indexů. V prvním případě země A s průměrem dílčích indexů 0,7 dosahuje při násobení pouze necelou polovinu této hodnoty. Ve druhém případě má země B stejný průměr dílčích indexů jako země A, ale protože má nižší hodnotu jednoho dílčího indexu oproti hodnotám zbylých dvou, dosahuje nižší výsledné hodnoty HDI než země A. Ve třetím případě má země C při násobení dílčích indexů pouze 9 % hodnoty HDI počítaného jako průměr dílčích indexů.

HDI jako „obraz světa“

Někteří autoři poukazovali na to, že metodika HDI nepřiměřeně redukuje rozdíly mezi zeměmi. Tato redukce je způsobena především metodikou výpočtu indexu HDP a má dvě formy. První z nich je strop HDP na osobu ve výši 40 000 PPP US\$. Země, které dosáhnou této výše HDP na osobu, vykazují index HDP jedna, který se s dalším růstem HDP na osobu nebude již dále zvyšovat. Dodatečných 29 961 PPP US\$, o něž Lucembursko tento limit přesahuje, nemá tedy žádný vliv na jeho HDI. Naproti tomu země, která by vykazovala HDP na osobu ve výši 29 961 PPP US\$ (skoro stejnou hodnotu má například Finsko), si v indexu HDP připsá 0,95, tedy 95 % maximální hodnoty. Lucembursko může být příkladem, na němž UNDP ukazuje, že materiální životní úroveň nad určitou hranici již nepřispívá k lidskému rozvoji. Avšak je tomu skutečně tak, že dodatečných skoro třicet tisíc dolarů na osobu *nijak* nezvyšuje lidský rozvoj v Lucembursku?

Druhou formou redukce rozdílů mezi zeměmi je samotná redukce vyšších hodnot HDP na osobu. Podle UNDP má být HDP na osobu redukován proto, aby ukazatel „*odrážel klesající výnosy při transformaci důchodu do lidských schopností. Jinými slovy řečeno, lidé nepotřebují nadměrné finanční zdroje k zajištění slušného života.*“ (UNDP, 1990, s. 12.) V průběhu času UNDP několikrát pozměnil metodiku redukce, avšak v zásadě šlo vždy o jeden ze dvou způsobů, které se liší v tom, jak silně redukuje jednotlivé hodnoty HDP na osobu. Objevuje se otázka, jak silná redukce je pro ukazatel měřící lidský rozvoj správná. Sagar a Najam kritizovali metodu redukce uplatňovanou uprostřed devadesátých let, protože „*uměle stlačuje relativní blahobytnost bohatých zemí tak, že rozdíl mezi bohatými a chudými zeměmi se zdá mnohem menší, než ve skutečnosti je. Index životní úrovně tak ukazuje falešně rovný (equitable) obrázek světa, jenž je ve skutečnosti méně rovný než kdy předtím*“ (Sagar – Najam, 1998, s. 253).²⁸ Přestože se od té doby metoda redukce HDP na osobu změnila, tento výrok by mohl platit i na dnešní způsob redukce. Zemím s velmi nízkým důchodem na osobu dává logaritmická metoda dokonce vyšší hodnoty než předcházející způsob redukce, čímž ještě více „narovná“ skutečné rozdíly mezi bohatými a velmi chudými zeměmi. Země s HDP na osobu 2 000 PPP US\$ vykazuje polovinu maximální hodnoty indexu HDP (0,500), země se 40 000 PPP US\$ má plnou hodnotu indexu (1,000). Je otázkou, zda příspěvek HDP na osobu k lidskému rozvoji je u bohatší země pouze dvojnásobný oproti zemi chudší. Hodnoty indexu HDP se samozřejmě odrážejí do HDI, který má vyjadřovat celkovou úroveň lidského rozvoje.

„*Každý pokus porozumět stavu světa – za což se HDI vydává – je jen tak dobrý jako jeho schopnost zobrazovat realitu světa. Zkouška ohněm pro HDI spočívá v tom, zda obraz světa, který předkládá, odpovídá tomu, co kolem sebe ve skutečnosti vidíme.*“ (Sagar – Najam, 1998, s. 252.) K přiblížení, nakolik dnešní metodika HDI zobrazuje pravdivý obraz světa, použiji příklad, který vychází z Morseho (Morse, 2004, s. 107), avšak je aktualizován a doplněn třemi dalšími alternativami. První tři sloupce tabulky Rozdíly v měřítku mezi HDI a HDP na osobu poskytnou údaje pro srovnání HDI a HDP na osobu.

Rozdíly v měřítku mezi HDI a HDP na osobu

Země	HDP na osobu (PPP US\$)	HDI log HDP průměr	HDI HDP průměr	HDI log HDP násobení	HDI HDP násobení
Itálie	28 180	0,942	0,862	0,834	0,624
Nigérie	1 154	0,448	0,321	0,079	0,005
Poměr	24,4	2,1	2,7	10,6	124,8

Pramen: Morse, Stephen: Indices and indicators in development: an unhealthy obsession with numbers? London: Earthscan, 2004; United Nations Development Programme: Human development report. New York: Oxford University Press, 2006; vlastní výpočty.

Itálie má 24krát vyšší HDP na osobu než Nigérie, ale pouze 2krát vyšší HDI. Morse zpochybňuje interpretaci, že kvalita života v Itálii je pouze dvakrát vyšší než v Nigérii, jak naznačuje HDI: „*Nemohlo by být argumentováno, že právě ten o mnoho větší rozdíl v HDP na osobu je přesvědčivější?*“ (Morse, 2004, s. 107.) Je možné se tedy ptát, který z těchto dvou poměrů podává lepší obraz světa. Jde o obtížnou otázku, na niž je možné odpovědět pouze s důkladnou znalostí obou zemí (a také po vyjasnění pojmů lidský rozvoj a kvalita života). Místo důkladné analýzy obou zemí teď pro zjednodušení předpokládejme, že odpovídající poměr mezi Itálií a Nigérií nebude ani tak nízký jako 2,1, ani tak vysoký jako 24,4. V tom případě vyprodukovaly oba ukazatele neodpovídající poměr, a bude tedy potřeba jiný výsledek. Může ho poskytnout znovu HDI, avšak s jinými para-

metry? V tabulce Rozdíly v měřítku mezi HDI a HDP na osobu jsem kombinací dvou změn v metodice (HDP na osobu místo logaritmu HDP na osobu; násobení dílčích indexů místo aritmetického průměru dílčích indexů) vypočítal tři další modifikace HDI s poměry 2,7; 10,6; 124,8. Řekněme, že by se nám zdálo, že 10,6 je odpovídající poměr. Bude to však stačit na obhajobu jedné metodiky? Ze dvou důvodů nebude.

Za prvé, nejde pouze o odpovídající poměr mezi dvěma zeměmi, to je jen malá část „obrazu světa“. Pokud má HDI skutečně zobrazovat realitu světa, musí těchto poměrů odpovídat co nejvíce. Jak jsem se již zmínil, jde o to najít funkci lidského rozvoje.²⁹ Za druhé, přestože srovnání výsledků s realitou je pro hodnocení ukazatele jistě nezbytná věc, není to jediné hledisko, podle něhož je posuzován. Dobrý ukazatel by měl být dobře zakotven v teorii, která vysvětluje, proč byl zvolen ten a ten konkrétní postup v metodice. Pokud tomu tak není, je možné se „správnou“ kombinací parametrů dostat prakticky k jakémukoli „potřebnému“ výsledku. Navíc jsou na ukazatel kladeny další požadavky jako transparentní a relativně jednoduchá metodika a dostupná a spolehlivá data pro jeho výpočet. Hledání je tedy limitováno – ne všechny koncepty jsou operacionalizovatelné, ne všechna data jsou dostupná.

Skrytí nerovností v rámci zemí

Proč je otázka nerovnosti v konceptu lidského rozvoje důležitá? Protože nižší nerovnost může znamenat vyšší úroveň rozvoje. Anand a Sen (*Anand – Sen, 1994*) rozlišují mezi argumentem efektivity a argumentem spravedlnosti (*equity*). Ze tří složek HDI pouze důchod nemá svou vlastní vnitřní hodnotu, ale je prostředkem k dosažení jiných cílů. Ve prospěch nižší nerovnosti v rozdělování důchodu je tak možné argumentovat efektivitou, protože rovnější rozdělení důchodu bude generovat vyšší celkový užitek (předpoklad klesajícího mezního užítku z důchodu). Je však možné také argumentovat z pohledu spravedlnosti, že rovnější rozdělení užitků je lepší samo o sobě. Na rozdíl od důchodu jsou očekávaná délka života a vzdělání nejen prostředky k dosažení jiných cílů, ale také cíle hodnotné samy o sobě. Obhajoba nižší nerovnosti tak může být založena na argumentech efektivity i spravedlnosti, a to na každém zvlášť i na obou zároveň.

Již první zpráva upozorňovala na to, že HDI nebere v úvahu nerovnosti v rámci zemí: „Všechna tři měřítka lidského rozvoje trpí společným nedostatkem: jsou průměry, které skrývají výrazné nerovnosti v celkové populaci.“ (*UNDP, 1990, s. 12.*) V první polovině devadesátých let zařazoval UNDP do svých zpráv kromě hlavního ukazatele HDI také HDI upravený o distribuci důchodu pro několik zemí. Od roku 1995 již takto upravený HDI ve zprávách chybí, zřejmě kvůli nedostatku spolehlivých údajů pro dostatečný počet zemí nebo možná také proto, že UNDP nechtěl, aby vedle sebe existovalo několik typů indexů lidského rozvoje.

Douglas Hicks (*Hicks, 1997*) navrhuje zohlednit nerovnost v HDI pomocí Giniho koeficientu a váhy, kterou nerovnosti v dané dimenzi přikládáme.³⁰ Právě vzorec obsahující tuto váhu je podle něho vhodnější než násobení pouze samotným faktorem, protože ve druhém případě by byl každý dílčí index v průměru redukován jinou vahou – průměr Giniho koeficientu nebude totiž u všech dimenzí stejný. Navíc to umožní stanovit nerovnosti v každé dimenzi jinou váhu. Sagar a Najam (*Sagar – Najam, 1998*) zmiňují jako jednu z možností porovnávat výsledky horních a dolních 20 % populace u každé dimenze a tímto korekčním faktorem násobit hodnotu HDI. Každá takováto změna má samozřejmě vliv na výši HDI a na relativní postavení zemí v tabulce – země s vysokou nerovností klesají, země s nízkou nerovností stoupají. V případě důchodové nerovnosti (avšak nerovnosti ve zbylých dvou dimenzích by s ní zřejmě korelovaly) by do první skupiny patřily například státy Latinské Ameriky, zatímco do druhé skupiny většina postkomunistických zemí, včetně České republiky. Poslední poznámka se týká vztahu mezi agregací a distribucí. Hicks upozorňuje na to, že úprava indexu o nerovnosti v sobě zahrnuje normativní otázku, jakou váhu přidělit agregaci a jakou distribuci. V indexu bude

totiž existovat *trade-off* mezi těmito dvěma aspekty (například zvýšení důchodu člověka s již vysokým důchodem bude znamenat zvýšení celkového důchodu, ale také zvýšení důchodové nerovnosti).

Kromě nerovnosti v určitém aspektu lidského života (například nerovnost v distribuci důchodu, v přístupu ke vzdělání) je možné vymezit i nerovnost mezi nějak definovanými skupinami obyvatel. *Zpráva o lidském rozvoji* z roku 1999 rozlišuje čtyři druhy takto pojaté nerovnosti (možná by bylo přesnější mluvit o rozdílnostech, i zpráva používá termín *disparities*): mezi venkovskými a městskými oblastmi, mezi regiony, mezi etnickými skupinami a mezi muži a ženami (viz *UNDP, 1999, s. 131–133*). Poslednímu typu nerovnosti věnuje UNDP největší pozornost, a proto se jím budu zabývat i zde. Někjaká forma nerovnosti mezi muži a ženami se vyskytuje prakticky ve všech zemích, avšak v rozvojových zemích je tato nerovnost obvykle výraznější. Nerovnost je do velké míry ovlivněna formálními a neformálními normami, jimiž se daná společnost řídí. Obvykle jsou to ženy, kdo mají horší startovací pozici (způsobenou například nižším přístupem ke vzdělání, omezenými právy jako například právem nabývat majetek a obecně nižším společenským postavením), což má výrazný vliv na jejich výsledky ve srovnání s muži. V mnoha zemích, především v rozvojových, dosahují ženy například nižší míry gramotnosti, mají horší typy zaměstnání a nižší příjem. Pro tuto formu nerovnosti se UNDP rozhodl vytvořit dva nové ukazatele, které se poprvé objevily ve zprávě z roku 1995. Ten, který zde budu diskutovat – tzv. *genderově upravený index rozvoje* (GDI) –, vychází ze samotného ukazatele HDI, jenž je následně upraven o nerovnosti mezi muži a ženami. Při výpočtu se postupuje tak, že všechny proměnné indexu jsou počítány zvlášť pro muže a pro ženy a v rámci každé dimenze jsou pak penalizovány rozdíly mezi muži a ženami (metodika bere v úvahu pouze rozdíly, nikoli zda nižších výsledků dosáhli muži nebo ženy a jakými faktory jsou rozdíly způsobeny). *Zpráva o lidském rozvoji* z roku 2006 upozorňuje na tři problematické interpretace tohoto ukazatele. Za prvé, GDI není ukazatel genderové nerovnosti, ale ukazatel lidského rozvoje – jde prakticky o HDI, který je o tyto nerovnosti upraven. Za druhé, ze samotného GDI nelze poznat, do jaké míry je výsledek tvořen původní hodnotou HDI a penalizací genderové nerovnosti. Za třetí, rozdíly mezi HDI a GDI jsou poměrně nízké (částečně je to způsobeno metodikou, která nerovnosti penalizuje jen mírně, částečně tím, že genderové nerovnosti v ukazatelích, z nichž se HDI skládá, nejsou tak výrazné jako v jiných oblastech), což může vést k zavádějícím interpretacím, že tyto rozdíly nejsou pro lidský rozvoj důležité. Z těchto důvodů stojí UNDP před rozhodnutím, jak s ukazateli přihlížejícími ke genderovým aspektům dále naložit. Ve zprávě uvazuje UNDP o několika možnostech, avšak rozhodnutí nechává až na příští ročníky zpráv (viz *UNDP, 2006, s. 280*).

Zbytečný ukazatel

Po vydání první *Zprávy o lidském rozvoji* provedl Mark McGillivray (*McGillivray, 1991*) statistickou analýzu výsledků HDI. Ta spočívala ve zkoumání vztahu mezi HDI a jeho proměnnými, mezi proměnnými navzájem, mezi HNP na osobu a HDI a mezi HNP na osobu a proměnnými HDI.³¹ Na základě statisticky významných a pozitivních korelací mezi HDI a každou z jeho proměnných (v té době očekávaná délka života, gramotnost dospělých a HDP na osobu) argumentoval, že složení indexu je vadné a že místo HDI je možné k hodnocení zemí použít jakoukoli z jeho proměnných, protože přinese obdobné výsledky. Pozitivní, přestože ne pro všechny skupiny zemí statisticky významné korelace mezi HNP na osobu a HDI ho vedly k závěru, že s výjimkou menšiny skupin zemí nepřináší HDI o mnoho víc informací ohledně úrovně rozvoje mezi zeměmi než HNP na osobu. Autor tak uzavírá, že HDI je „*jen další zbytečný složený ukazatel rozvoje*“ (*McGillivray, 1991, s. 1462*).

Je tedy HDI zbytečný ukazatel? HDI skutečně nevytváří výrazně odlišný obrázek zemí než tradiční ukazatele ekonomické aktivity. Protože však korelace mezi HDI a HDP na

osobu není dokonalá, HDI určitou přidanou hodnotu přináší. Dokud budou existovat země, které v tomto vztahu vybočují z řady, může být HDI významný pro analýzu politik právě těchto zemí. Také může být argumentováno, že se dnes těsný vztah mezi úrovní lidského rozvoje a úrovní ekonomické aktivity může časem rozvolnit, což bez ukazatele měřícího lidský rozvoj není možné poznat.

Teoretické základy

V první zprávě se UNDP zmiňuje o tom, že jeho koncept lidského rozvoje navazuje na mnoho dřívějších přístupů k lidskému rozvoji. Pro utváření konceptu lidského rozvoje byl zřejmě nejdůležitější přístup možností či schopností (*capabilities*) Amartya Sena. Avšak teoretické zdůvodnění metodiky HDI je možná obtížnější než podložení samotného konceptu lidského rozvoje. Dodnes tak zaznívá kritika, že teoretické základy HDI jsou mělké, především pokud jde o výběr a váhu složek v indexu. Více autorů (*Desai, 1991; UNDP, 1993; McGillivray – Noorbakhsh, 2004*) se shoduje na tom, že nejsprávnějším řešením by bylo stanovit ukazatele a jejich váhy na základě funkce lidského rozvoje: „*V ideálním světě by byla určena »meta produkční funkce« lidského rozvoje a příspěvek každé proměnné k lidskému rozvoji by byl její vahou.*“ (*UNDP, 1993, s. 109.*) Problém spočívá v tom, že přesná podoba této funkce není známa, přesněji řečeno, neexistuje konsenzus ohledně toho, do jaké míry jsme se jí přiblížili například v ukazateli HDI. Hledání této funkce (nebo právě spíše hledání onoho konsenzu ohledně toho, jak tato funkce vypadá) je však dlouhodobou záležitostí, kdy budou mezi sebou porovnávány různé podoby této funkce. Přestože jde o obtížnou otázku, není nakonec tak nedosažitelná, jak na první pohled vypadá. Lidský rozvoj je *lidský* koncept – chceme-li ho měřit, hledáme právě matematické vyjádření našeho pohledu na svět.

Když první zpráva definovala své pojetí lidského rozvoje, Meghnad Desai k tomu poznamenal: „... *mnoho další práce je nezbytné k upevnění tohoto konceptu, než s ním bude moci být zacházeno stejným způsobem jako s jinými ekonomickými koncepty*“ (*Desai, 1991, s. 354*). Je jen málo pravděpodobné, že v dohledné době, a možná kdy vůbec, bude moci být s konceptem lidského rozvoje zacházeno stejně jako například s konceptem produktu v ekonomii. Přesto to neznamená, že bychom se měřením lidského rozvoje neměli zabývat. Některé koncepty potřebují delší čas, než se rozvinou do teoreticky a empiricky akceptovatelné podoby.

Z jedné „ligy národů“ k několika ligám

Naposledy se vrátím k příkladu srovnávání poměru HDI Itálie a Nigérie a k otázce, zda je kvalita života v Itálii pouze dvakrát vyšší než v Nigérii. Je možné argumentovat, že takovéto srovnání nemá smysl, protože účelem HDI je relativní poměrování *pořadí* zemí v tabulce. Je však možné si položit také otázku, zda má smysl samotné srovnávání zemí na zcela jiném stupni rozvoje. Pochybuji, že by mělo významný vliv například na vytváření politiky – představme si třeba právě Nigérii beroucí si příklad z Itálie, jak dosáhnout vyšší úrovně lidského rozvoje. Navíc priority jednotlivých zemí se mohou lišit v závislosti na tom, na jakém stupni rozvoje se nacházejí. V zemích s nízkým lidským rozvojem může mít v rozměru vzdělání prioritu spíše gramotnost a základní vzdělání, zatímco v zemích s vysokým lidským rozvojem může být kladen větší důraz na vyšší stupně vzdělání. Směřuji k argumentu, že různé země mohou mít odlišnou funkci lidského rozvoje, která bude do velké míry závislá na stupni jejího rozvoje. Navíc dnešní HDI byl spíše konstruován pro země s nízkým a středním lidským rozvojem a jen těžko rozlišuje mezi zeměmi na špičce tabulky. Jedním směrem možného vývoje HDI by tak mohla být odlišná metodika pro několik skupin zemí. S touto myšlenkou přišli Anand a Sen (*Anand – Sen, 1994*). Navrhli rozdělit země do tří skupin na základě klasifikace zemí podle HDI (nízký, střední a vysoký lidský rozvoj) a pro každou skupinu počítat HDI na základě jiné sady ukazatelů, které shrnuje následující tabulka.

Struktura HDI pro tři skupiny zemí

Dimenze lidského rozvoje	Nízký lidský rozvoj	Střední lidský rozvoj	Vysoký lidský rozvoj
Zdraví	Očekávaná délka života	Očekávaná délka života Úmrtnost do 5 let věku	Očekávaná délka života Úmrtnost do 5 let věku Matefská úmrtnost
Vzdělání	Gramotnost dospělých	Gramotnost dospělých Podíl zapsaných na sekundární stupeň studia	Gramotnost dospělých Podíl zapsaných na sekundární stupeň studia Podíl zapsaných na terciální stupeň studia
Životní úroveň	Logaritmus HDP na osobu (až do mezinárodní hranice chudoby)	Logaritmus HDP na osobu (až do mezinárodní hranice chudoby) Výskyt chudoby	Logaritmus HDP na osobu (až do mezinárodní hranice chudoby) Výskyt chudoby Průměrný národní důchod přepočtený Giniho koeficientem

Pramen: Anand, Sudhir – Sen, Amartya K.: Human development index: methodology and measurement. Occasional Paper 12. New York: Human Development Report Office, 1994, s. 14.

Sady ukazatelů nejsou zcela rozdílné. Tři základní rozměry lidského rozvoje jsou zachovány a mění se pouze ukazatele v rámci každé dimenze. Pro země s nízkým lidským rozvojem je zachována aktuální (v té době) struktura, pro země se středním a vysokým rozvojem přibývá v každé dimenzi jeden, respektive dva další ukazatele. Autoři tuto metodiku však v článku pouze nastínili – nevíme tak, zda zamýšleli dát ukazatelům v rámci dimenzí stejnou či jinou váhu, zda měly být země po výpočtu HDI uspořádány do jedné či tří tabulek (jedna tabulka zemí při odlišné metodice by však podle mého názoru nedávala smysl) a podobně.

Myšlenka odlišné metodiky pro různé skupiny zemí je zajímavá a mohla by být i nosná. Bylo by však nutné ji zpracovat mnohem důkladněji, aby adekvátně odpovídala na kritické ohlasy. Problematickými body by jistě byly počet skupin, výběr ukazatelů v jednotlivých skupinách a pravidla pro průchodnost mezi skupinami. Například argument, že různé země mohou mít odlišnou funkci lidského rozvoje, může vést až k odmítnutí stejné metodiky pro jakékoli dvě země. Avšak v případě odlišné metodiky pro každou zemi by srovnání zemí mezi sebou nemělo prakticky žádnou vypovídací hodnotu. Navíc mnoho skupin zemí, a tedy i odlišných metodik, by znamenalo výrazné praktické problémy při aplikaci tohoto konceptu. Jakékoli zvýšení komplikovanosti způsobu hodnocení zemí v lidském rozvoji by se také zřejmě odrazilo v menším zájmu médií a veřejnosti. Z praktických i pragmatických důvodů by tak počet skupin zemí musel být velmi omezený.

* * *

„Přestože je koncept lidského rozvoje mnohem širší, než může změřit jakýkoli jednotlivý složený ukazatel, HDI nabízí silnou alternativu k důchodu jako souhrnné měřítko kva-

lity lidského života (well-being). Přináší užitečný vstupní bod k velkému množství informací obsažených v následných tabulkách s ukazateli různých stránek lidského rozvoje.“ (UNDP, 2006, s. 276.) Tento výňatek ze *Zprávy o lidském rozvoji* z roku 2006 mi poslouží jako odrazový bod ke shrnutí. Ze třech předkládaných tezí mohu souhlasit s první a třetí a jen částečně se druhou v pořadí. Začnu tedy první z nich. Koncept lidského rozvoje je skutečně velmi široký a jeho měření bude vždy spojeno s (arbitrárním) rozhodováním, jak ukazatel konstruovat. Teoretické podložení konceptu HDI není zcela pevné, je však otázkou, do jaké míry to lze u ukazatele tohoto typu provést. HDI nemůže posloužit více než jako hrubé měřítko rozvoje. To neznamená kritiku HDI jako souhrnného ukazatele lidského rozvoje, jen poukázání na inherentní limity každého takto agregovaného ukazatele. Pokud chceme skutečně poznat úroveň rozvoje dané země, je vždy nutné analyzovat několik jednotlivých, málo agregovaných ukazatelů.

Přestože ukazatele ekonomické aktivity nebyly konstruovány k měření kvality života, byly tak často interpretovány. Právě tato skutečnost výrazně přispěla ke vzniku HDI. Označuje-li UNDP tento ukazatel za „silnou alternativu k důchodu“, nechce tím soupeřit s HDP na osobu jako měřítkem ekonomické aktivity, ale s HDP na osobu jako „měřítkem kvality lidského života“. V tomto smyslu je možné HDI chápat jako jistou alternativu k HDP na osobu. Dvě další dimenze rozšiřují náš pohled na lidský rozvoj nad úzký výsek vymezený celkovou produkcí či důchodem. Avšak pokud začneme koncept lidského rozvoje měřit, zjistíme, že i jediná dimenze by měla podobnou vypovídací hodnotu jako celý index, protože dostatečně koreluje s ostatními dimenzemi, jakož i s celým indexem. HDI skutečně nevytváří výrazně odlišný obrázek zemí než tradiční ukazatele ekonomické aktivity. Protože však vztah mezi HDI a HDP na osobu není zcela automatický, HDI určitou přidanou hodnotu přináší. V tomto smyslu může být HDI považován za jistý *doplňek* ukazatelů ekonomické aktivity.

Index lidského rozvoje nepochybně slouží jako brána k dalším informacím obsaženým ve *Zprávě o lidském rozvoji*. Po vydání první zprávy napsal Allen Kelley, že HDI „přispívá jen málo k zhodnocení lidského rozvoje a může dokonce odvádět pozornost od nově vydávaných a jinak hodnotných *Zpráv o lidském rozvoji*“ (Kelley, 1991, s. 323–324). Ať už si o příspěvku HDI k zhodnocení rozvoje zemí myslíme cokoli, pokud jde o druhou část věty, stal se spíše opak. HDI nejenže neodváděl, ale spíše přitahoval pozornost ke *Zprávě o lidském rozvoji* – právě k těm „dodatečným“ ukazatelům, které jsou pro analýzu rozvoje zemí nezbytné, jakož i k dalším informacím obsaženým ve zprávě. Kombinace relativní komplexnosti záběru ukazatele a relativní jednoduchosti metodiky ukazatele (včetně její relativní stability) způsobila, že si HDI zřejmě vydobyl lepší pozici, než jeho tvůrci očekávali. Riziko její ztráty bude UNDP považovat za příliš vysoké, a proto je spíše nepravděpodobné, že by došlo k nějaké výraznější změně v metodice.

Amartya Sen vzpomíná, že Mahbub ul Haq chtěl, aby HDI nahradil nebo alespoň doplnil HNP při posuzování rozvoje zemí, ale také aby vyvolal veřejný zájem o další ukazatele uvedené ve zprávě. Myslím, že Mahbub ul Haq by mohl být spokojen, protože obou cílů se HDI podařilo částečně dosáhnout.

¹ Viz výroky ze zpráv UNDP a Světové banky zaměřených na rozvojovou problematiku ze začátku devadesátých let 20. století: „Hlavním cílem rozvoje je vytvořit takové prostředí, které lidem umožní těšit se z dlouhého, zdravého a tvůrčího života.“ (UNDP, 1990, s. 9.) „Výzvou rozvoje v nejširším smyslu je zlepšit kvalitu života.“ (World Bank, 1991, s. 4.)

² Kritika indexu materiální kvality života viz Hicks – Streeten, 1979; Larson – Wilford, 1979; Brodsky – Rodrik, 1981; Lijn, 1995. Stručný přehled a hodnocení dalších složených ukazatelů rozvoje viz například Booyens, 2002; McGillivray – Noorbakhsh, 2004; ze starších textů pak Hicks – Streeten, 1979.

³ Údaje jsou převzaty ze *Zprávy o lidském rozvoji* z roku 2006, ale vztahují se k roku 2004. V práci postupuji standardně tímto způsobem. Uvádím tedy rok zprávy, nikoli rok, k němuž se údaje vztahují (rozdíl činí většinou dva roky). V případě, že se údaje vztahují k uvedenému roku, je to výslovně uvedeno.

⁴ Poměr maximální hodnoty k minimální je u očekávané délky života méně než 3 (Japonsko – 82,2 let; Svazijsko – 31,3 let), u gramotnosti dospělých 5 (Slovensko a Gruzie – 100 %; Malí – 19 %), u podílu zapsaných

- ke studiu 5 (Austrálie – 113 %; Niger – 21 %), avšak u HDP na osobu je tento poměr mnohem vyšší, konkrétně 125 (Lucembursko – 69 961 PPP US\$; Sierra Leone – 561 PPP US\$). Poslední poměr zkrsluje však výrazně vybočující hodnota Lucemburska, protože žádná další země nepřesahuje 40 000 PPP US\$ (poměr mezi zemí se druhým nejvyšším HDP na osobu by byl 71). Všechny údaje jsou převzaty ze Zprávy o lidském rozvoji z roku 2006.
- ⁵ Příkladem může být Česká republika. Ta v HDI za rok 2006 vykázala 19 408 PPP US\$, což by znamenalo hodnotu indexu HDP 0,484 při použití konstantních minimálních a maximálních hodnot 100 a 40 000 a 0,272 při použití skutečných minimálních a maximálních hodnot 561 a 69 961. Výše HDP na osobu řadí Českou republiku na 34. místo ze 177 zemí, tedy na konec první pětiny tabulky. Ani s takto relativně dobrým výsledkem by ani v jednom z obou případů nepřesáhla polovinu maximální hodnoty indexu. Protože však byl zvolen jiný postup přepočtu, dosáhl její index HDP hodnoty 0,879, tedy podstatně více.
- ⁶ Bližší vysvětlení důvodů pro návrat k logaritmování viz UNDP, 1999, s. 159. Na dva další problémy této metodiky upozornili Guido Lüchters a Lukas Menkhoff (Lüchters – Menkhoff, 1996; Lüchters – Menkhoff, 2000). Za prvé, při určité výši HDP na osobu znamená dodatečný dolar vyšší příspěvek k hodnotě upraveného HDP na osobu než dolar předcházející, čímž je porušován princip klesajících mezních výnosů (prakticky dochází ke stoupajícím mezním výnosům). Za druhé, tak jak každý rok stoupal průměrný světový HDP na osobu, zvyšovala se i prahová hodnota a rozpětí intervalů. To mělo za následek „perverzní transformaci HDP“, kdy zvýšení HDP na osobu z roku na rok vedlo u některých zemí k nižší hodnotě upraveného HDP na osobu, někdy až tak významně, že nižší celkové výsledky HDI vykazovaly země, které dosáhly pokroku nebo se alespoň nezhoršily ve všech třech složkách indexu. Autoři uzavírají, že tento efekt přináší chaotické a zavádějící signály z měření indexu lidského rozvoje.
- ⁷ Pro gramotnost dospělé populace nejsou dostupná data, a proto je použito 99 %. Složený podíl zapsaných ke studiu vykazuje Norsko 100 %. Přestože některé země vykazují vyšší hodnoty než 99 % u gramotnosti, respektive 100 % u podílu zapsaných ke studiu, metodika HDI uznává právě tyto hodnoty (99 % a 100 %) jako nejvyšší, které se použijí při výpočtu HDI. Pokud by byly považovány za relevantní hodnoty ty, které jsou použité k výpočtu HDI, bylo by Norsko v těchto dvou ukazatelích první, avšak společně s více zeměmi.
- ⁸ Vymezení asijských tygrů není jednotné. Zde za ně považují Hongkong, Singapur, Korejskou republiku, Tchaj-wan, Malajsii, Thajsko, Filipíny a Indonésii. Údaje za Tchaj-wan nebyly dostupné.
- ⁹ Zpráva o lidském rozvoji udává hodnoty HDI počítané podle konzistentní metodiky pouze v pětiletých intervalech. Je možné, že například mezi roky 2000 a 2004 nebyly hodnoty HDI tak vyrovnané, jak naznačuje graf Vývoje HDI Indonésie a Zambie na s. 17, avšak podrobnější analýzu nelze z údajů UNDP provést. Bylo by samozřejmě možné převzít hodnoty HDI ze zpráv za posledních několik let, avšak i malé změny v metodice či revidované údaje by konzistentnost časové řady narušily. Zkreslení způsobené změnami v metodice by mohlo být odstraněno dopočítáním hodnot HDI z údajů obsažených ve starších zprávách, avšak problém revidovaných údajů by to nevyřešilo.
- ¹⁰ V roce 2006 byl HDI vypočítán pro 177 zemí (pro 175 členských států OSN, Hongkong a okupované palestínské území), dalších 17 členských států OSN nebylo zahrnuto z důvodu nedostatku srovnatelných údajů.
- ¹¹ Metodika zná navíc jen dvě kategorie gramotnosti – gramotný, negramotný –, a tak neumožňuje jemnější diferenciaci gramotnosti. Podle zprávy z roku 2006 pracuje Institut pro statistiku UNESCO na alternativní metodice schopné rozlišit kontinuum gramotnostních dovedností.
- ¹² Analýza spočívala v měření volatility pořadí zemí v tabulce HDI při změně metodiky výpočtu. Stephen Morse vybral skupinu 114 zemí, které byly zahrnuty do zpráv za let 1990–2001 a srovnal pořadí zemí vypočtené podle metodiky platné v daném roce s pořadím při použití metodiky z jiných let. Pokaždé měnil pouze metodiku jedné složky, a to vždy takovou, kterou UNDP někdy použil k výpočtu HDI, avšak v jiném roce, než pro který prováděl Morse přepočet. Jelikož se složka vzdělání v průběhu let změnila tak, že ve zprávách nebyly obsaženy údaje nutné k přepočtu, zaměřil se pouze na očekávanou délku života a na HDP na osobu. U očekávané délky života dosahovaly odchylky v pořadí v tabulce HDI až ± 6 míst, nejčastěji o 1 a 2 místa. U HDP na osobu byly odchylky až ± 15 míst a menší pohyby ± 1 místo byly také méně časté než u očekávané délky života.
- ¹³ Je pravda, že HDI byl konstruován především pro relativní srovnávání zemí, nicméně i absolutní hodnota může mít svou vypovídací hodnotu. Většinou nikoli sama o sobě (i když i zde se dá argumentovat, že absolutní hodnota poskytuje jistou představu o úrovni lidského rozvoje, protože je známa minimální a maximální hodnota indexu), ale v porovnání s hodnotami HDI v minulých letech. Protože od roku 1999 docházelo jen k menším změnám metodiky, může mít v tomto období větší vypovídací hodnotu mezičasové srovnání hodnot HDI než pořadí v tabulce (rozdíl mezi nejnižším a nejvyšším počtem zemí činí v tomto období 15 zemí). Také sám UNDP rozděluje země podle výše HDI do tří skupin – s nízkým (HDI < 0,500), středním (HDI = 0,500–0,799) a vysokým (HDI \geq 0,800) lidským rozvojem.
- ¹⁴ Je zajímavé, že obě země nevykazují jedny z nejlepších výsledků v očekávané délce života. Rozdíl mezi oběma zeměmi není tedy způsoben velmi vysokou očekávanou délkou života v Norsku (79,6 let ho zařazuje na 11. až 12. místo oproti 1. místu v HDI), ale relativně nízkou očekávanou délkou života v Irsku (77,9 let znamená až 28. místo oproti 4. místu v HDI).
- ¹⁵ Autoři v textech o lidském rozvoji a o HDI používají výrazy human development, quality of life, well-being a někdy i welfare často zaměnitelně. Je otázkou, nakolik jsou tyto výrazy pro anglosaského čtenáře odlišitelné a nakolik jsou tyto koncepty rozpracované a odlišené ve společenských vědách. V tomto článku používám větší termín lidský rozvoj, avšak někdy jsem cítil vhodnější použít termín kvalita života.

- ¹⁶ Když Marshall Sahlins studoval kmen Kungů v dnešní Botswaně, dospěl k závěru, že prvotní blahobytná (affluent) společnost byla právě společnost lovců, „v níž byly materiální potřeby všech lidí snadno uspokojeny. Akceptovat, že lovci jsou bohatí, znamená uznat, že současná situace člověka nuceného překlenout propast mezi jeho neomezenými potřebami a nedostatečnými prostředky je tragédií novověku.“ (Sahlins, 2004 /původní vydání – 1972./) Kungové ke svému (kvalitnímu?) životu potřebovali jen minimum hmotných statků a ty jim byly navíc snadno k dispozici.
- ¹⁷ Přestože rozměr svobody nebyl nikdy integrován přímo do HDI, ve zprávách se objevily dva samostatné indexy svobody, které měly HDI doplnit – v roce 1991 index lidské svobody a o rok později index politické svobody. UNDP v té době zřejmě očekával, že se některý z indexů bude v průběhu času vyvíjet, ale nestalo se tak. Zpráva z roku 2000 vysvětluje, proč se žádný z těchto indexů již v dalších zprávách neobjevil (viz UNDP, 2000, s. 91). Za prvé, oba indexy byly založeny na kvalitativním posouzení, nikoli na měřitelných empirických datech. Za druhé, na komplexní problém dávaly složky indexů pouze zohrnuté odpovědi (bud možnosti ano či ne, nebo škála od 1 do 10), a protože k tomuto hodnocení nebyla ve zprávě žádná data ani příklady, čtenář nemohl dost dobře pochopit způsob tohoto hodnocení. Za třetí, u těchto indexů nelze určit, proč má země dané hodnocení, a nelze tedy z něho vyvozovat politická doporučení (zatímco u HDI to lze učinit na základě vstupních údajů jednotlivých složek).
- ¹⁸ Je třeba upozornit na rozdíl mezi svobodou a demokracií: „Ačkoli jsou termíny »svoboda« a »demokracie« často používány zaměnitelně, tyto termíny nejsou synonyma. Demokracie může být chápána jako soubor postupů a pravidel, které institucionalizují a tedy nakonec i chrání svobodu.“ (EIU, 2007, s. 1.) Index demokracie vytvořený EIU je tedy širší než jiné ukazatele podobného zaměření, zahrnuje například politickou participaci a politickou kulturu. Naproti tomu index vypracovaný organizací Freedom House má užší záběr, zahrnuje pouze politická práva a občanské svobody. Země jsou klasifikovány jako svobodné, částečně svobodné a nesvobodné, přičemž pro jemnější rozlišení je každá země navíc zařazena do skupiny od jedné (nejvyšší míra svobody) do sedmi (nejnižší míra svobody) po půlbodech. Výsledky jsou podobné jako u indexu svobody – zatímco Indie je klasifikována jako svobodná země (hodnota 2,5), Čína jako nesvobodná země (hodnota 6,5). Kompletní výsledky a metodika jsou dostupné ve zprávě Freedom in the World (Freedom House, 2007).
- ¹⁹ Přestože pro zjednodušení mluvím o environmentálních aspektech, je nutné mít na paměti, že tato úprava může mít dvojitý charakter – životní prostředí, udržitelnost.
- ²⁰ Environmentální složka HDI může za určitých podmínek snižovat hodnotu HDI, přestože ve skutečnosti dochází k rozvoji. Tak tomu může být například v případě, že tato složka bude definována v rámci silné udržitelnosti bez diskontování budoucnosti. Určitá opatření zvyšující původní HDI budou znamenat nižší nový HDI, protože dochází například k čerpání obtížně substituovatelných neobnovitelných přírodních zdrojů, jichž je ale zároveň dostatek pro celou současnou generaci. Možná, že tato opatření snižují možnost lidského rozvoje do budoucnosti, nemají však zřetelný vliv na lidský rozvoj současné generace. Z výsledné hodnoty HDI by pak nebylo jasné, nakolik je složen z rozvoje současného a potenciálu rozvoje budoucího.
- ²¹ Čisté úspory jsou hrubé domácí úspory (tedy hrubé domácí investice minus čisté zahraniční zadlužení plus čisté oficiální transfery) minus čisté znehodnocení vyrobeného kapitálu. Skutečné úspory (genuine savings) jsou čisté úspory minus čisté znehodnocení přírodního kapitálu. Země jsou klasifikovány pouze jako potenciálně neudržitelné proto, že z negativních skutečných úspor v jednom roce ještě nelze usuzovat na neudržitelné hospodaření – k tomu je nutné delší období, v němž se tyto negativní míry opakují. Dalším důvodem jsou ne vždy kvalitní data.
- ²² Údaje o čistých úsporách a některá další data k výpočtu skutečných úspor převzal Eric Neumayer od Světové banky. Ta u škod ze znečišťování sleduje pouze jediný polutant – oxid uhličitý. Z důvodů nesprávné metodiky zápočtu těchto škod se Neumayer rozhodl tuto položku ze skutečných úspor vyjmout: „Škody způsobené emisí oxidu uhličitého jsou přičítány emitující zemi. Hromadění oxidu uhličitého v atmosféře je však nejtýpnějším příkladem veřejného nedostatku (public bad). Škody z emisí oxidu uhličitého způsobené zásobě kapitálu dané země nezávisejí na emisích této země, ale na emisích všech zemí. V neposlední řadě budou některé země globálním oteplováním postiženy více než jiné.“ (Neumayer, 2001, s. 106.) Stejně tak ze skutečných úspor vyloučí lesní hospodářství – jedinou položku v metodice Světové banky, pokud jde o obnovitelné zdroje – z důvodu nedostatku spolehlivých údajů o zásobách lesů.
- ²³ Eric Neumayer to vysvětluje takto: „Čerpání zdrojů by však mělo být přičteno samotné zemi těžby a nikoli zemi spotřeby. To proto, že smyslem účetnictví [přírodních – poznámka autora] zdrojů je pokusit se změřit, zda a o kolik se zásoby přírodního kapitálu země mění. Jednoduše nezáleží na tom, kdo je »odpovědný« za jejich přírůstek nebo úbytek.“ (Neumayer, 2001, s. 108.)
- ²⁴ Kritika ekologické stopy viz například Bergh – Verbruggen, 1999; aktuální údaje lze najít ve zprávě Living planet report 2006 (WWF International, 2006). Přehledový článek o ekologické stopě v češtině viz Syrovátka, 2007.
- ²⁵ Ekologická stopa není jediným agregovaným ukazatelem udržitelnosti, který je možné propojit s HDI. Nabízí se například tzv. index environmentální udržitelnosti (viz Esty – Levy – Srebotnjak – Sherbinin, 2005), který je založen na zcela jiném přístupu k udržitelnosti než ekologická stopa.
- ²⁶ Není však zcela přesné mluvit o stejných vahách, protože „každá proměnná je relativní ke svému rozpětí a tato rozpětí jsou velmi rozdílná“ (UNDP, 1993, s. 110). Navíc u HDP na osobu je další zkrácení způsobeno logaritmováním.

- ²⁷ Occamova britva je princip poprvé vyslovený anglickým filozofem Williamem Occamem (asi 1290–1349). Princip říká, že k vysvětlení určitého jevu je nutné hledat co nejjednodušší řešení. Occamova britva tak ulehčuje výzkumníku práci a zakládá i určitou míru obhajitelnosti postupu. Například používání stejných vah tří složek v HDI jeho tvůrce říká: vím, že všechny tři aspekty jsou v lidském rozvoji důležité; neumím stanovit jejich relativní důležitost, ale vím, že žádná z nich není výrazně vyšší než jiná; proto uniknu rozhodování a dám jim stejnou váhu. Pokud by jim dal odlišné váhy (které by navíc nebyly ani celé násobky k sobě navzájem, ale například 1,0; 1,17; 1,64), byl by tlak na jejich zdůvodnění mnohem vyšší než v případě stejných vah.
- ²⁸ Ambuj Sagar a Adil Najam také nabízejí další, zcela jiný pohled na vztah mezi výší důchodu na osobu a lidským rozvojem: „Souhlasíme s tvrzením, že mezní užitek důchodu pro jednotlivce se může při vyšších úrovních důchodu snižovat. Spočívá-li však lidský rozvoj v »rozšiřování lidských možností«, jak UNDP opakovaně prohláší, pak člověk musí souhlasit s Traboldem-Nüblerem (Trabold-Nübler, 1991, s. 239–240), že »je opravdu těžké dopátrat se toho, proč dodatečný důchod nerozšiřuje lidské možnosti«. Důchod na vyšších úrovních má významný užitek při rozšiřování možností člověka, protože ten pak může směřovat tento dodatečný důchod za ostatní přijemnosti (amenities) – může například koupit dům daleko od přeplněného města, kde bude dýchat čistší vzduch a nebude sužován poškozujícími plicemi nebo posílat své děti do soukromé školy. Ve skutečnosti je tak možné i argumentovat, že důchod musí překročit určitý práh, než se stane směnitelným za lidský rozvoj. Dokud je pod tímto prahem, pozornost je věnována zabezpečení přežití a nikoli posílení lidského rozvoje.“ (Sagar – Najam, 1998, s. 253–254.) Pokud by byl tento pohled aplikován do důsledku, byla by transformace HDP na osobu opačná – nízké hodnoty by byly silně redukovány, vysoké hodnoty silně posilovány. Výrazně vyšší HDP na osobu Lucemburska ve srovnání s dalšími zeměmi by nebyl v metodice HDI nepodstatný. Právě naopak, oněch skoro třicet tisíc dolarů, o něž má Lucembursko vyšší HDP na osobu než další země v pořadí, by bylo interpretováno jako nebyvalá možnost směřovat tento důchod za to, co přispívá k lidskému rozvoji.
- ²⁹ T. N. Srinivasan tvrdí, že konceptuální základy HDI nemůžeme nalézt v konceptu možnosti/schopnosti Amartya Sena, ale ani ho dokázat empiricky: „Zajímavá zásadní otázka není konceptuální, ale empirická: Přinášejí ostatní ukazatele kromě důchodu dodatečné informace při posuzování pokroku v rozvoji? Určitě ano, pokud významně přispívají ke schopnosti důchodu vysvětlovat rozdíly mezi zeměmi v nějakém nezávislém empirickém měřítku pokroku v rozvoji. Protože takové všeobecně přijímané empirické měřítko neexistuje, tento přístup není aplikovatelný.“ (Srinivasan, 1994, s. 240.) Dalo by se namítnout, že HDI je součástí hledání právě tohoto měřítka.
- ³⁰ Výpočet je tedy takovýto: $X_i \times \lambda_i (1 - G_i)$, kde X_i je hodnota dílčího indexu pro danou dimenzi, λ_i je váha faktoru zohledňujícího nerovnost $(1 - G_i)$ a G_i je Giniho koeficient pro danou dimenzi.
- ³¹ Mark McGillivray počítal jak korelaci nultého řádu (zero-order), tak Spearmanovu korelaci pořadí, a to pro různé skupiny zemí (vždy pro šest skupin zemí – s nízkým, středním a vysokým lidským rozvojem, rozvojové země, průmyslové země a všechny země, někdy navíc pro další tři skupiny zemí podle výše důchodu na osobu). Korelační koeficienty mezi HDI a každou z jeho proměnných pro každou skupinu zemí (tedy 3 proměnné \times 6 skupin zemí = 18 koeficientů) se pohybovaly od 0,531 do 0,968 pro korelaci nultého řádu a od 0,368 do 0,971 pro Spearmanovu korelaci pořadí. Korelační koeficienty mezi HDI a HNP na osobu se pro devět skupin zemí pohybovaly od 0,203 do 0,805 (v případě logaritmovaného HNP na osobu od 0,242 do 0,884) pro korelaci nultého řádu a od 0,301 do 0,889 pro Spearmanovu korelaci pořadí.

Literatura

- Anand, Sudhir – Sen, Amartya K. (1994): Human development index: methodology and measurement. Occasional Paper 12. New York: Human Development Report Office, 1994.
- Atkinson, Anthony B. (1970): On the measurement of inequality. *Journal of Economic Theory*, Vol. 2 (1970), No. 3, s. 244–263.
- Bergh, Jeroen C. J. M. van den – Verbruggen, Harmen (1999): Spatial sustainability, trade and indicators: an evaluation of the 'ecological footprint'. *Ecological Economics*, Vol. 29 (1999), No. 1, s. 61–72.
- Booyens, Frederik (2002): An overview and evaluation of composite indices of development. *Social Indicators Research*, Vol. 59 (2002), No. 2, s. 115–151.
- Brodsky, David A. – Rodrik, Dani (1981): Indicators of development and data availability: the case of the PQLI. *World Development*, Vol. 9 (1981), No. 7, s. 695–699.
- Central Intelligence Agency (citováno jako CIA, 2007): *The World Factbook*, 2007, <https://www.cia.gov>
- Dasgupta, Partha S. (1990): Well-being in poor countries. *Economic and Political Weekly*, Vol. 25 (1990), No. 31, s. 1713–1720.
- Desai, Meghnad (1991): Human development: concepts and measurement. *European Economic Review*, Vol. 35 (1991), No. 2–3, s. 350–357.
- Economist Intelligence Unit (citováno jako EIU, 2007): *The Economist Intelligence Unit's index of democracy*, 2007, <http://www.economist.com>
- Esty, Daniel C. – Levy, Marc – Srebotnjak, Tanja – Sherbinin, Alexander de (2005): *2005 environmental sustainability index: benchmarking national environmental stewardship*. New Haven: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2005.
- Freedom House (2007): *Freedom in the World 2007*, <http://www.freedomhouse.org>
- Hicks, Douglas A. (1997): The inequality-adjusted human development index: a constructive proposal. *World Development*, Vol. 25 (1997), No. 8, s. 1283–1298.

- Hicks, Norman – Streeten, Paul (1979): Indicators of development: the search for a basic needs yardstick. *World Development*, Vol. 7 (1979), No. 6, s. 567–580.
- Hopkins, Michael (1991): Human development revisited: a new UNDP report. *World Development*, Vol. 19 (1991), No. 10, s. 1469–1474.
- Kelley, Allen C. (1991): The human development index: „handle with care“. *Population and Development Review*, Vol. 17 (1991), No. 2, s. 315–324.
- Larson, David A. – Wilford, Walton T. (1979): The physical quality of life index: a useful social indicator? *World Development*, Vol. 7 (1979), No. 6, s. 581–584.
- Lijn, Nick van der (1995): Measuring well-being with social indicators, HDI, PQLI, and BWI for 133 countries for 1975, 1980, 1985, 1988, and 1992. Research Memorandum, No. 704. Tilburg: Tilburg University, 1995, <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=3198>
- Lüchters, Guido – Menkhoff, Lukas (1996): Human development as statistical artifact. *World Development*, Vol. 24 (1996), No. 8, s. 1385–1392.
- Lüchters, Guido – Menkhoff, Lukas (2000): Chaotic signals from HDI measurement. *Applied Economics Letters*, Vol. 7 (2000), No. 4, s. 267–270.
- McGillivray, Mark (1991): The human development index: yet another redundant composite development indicator? *World Development*, Vol. 19 (1991), No. 10, s. 1461–1468.
- McGillivray, Mark – Noorbakhsh, Farhad (2004): Composite indices of human well-being: past, present, and future. Research Paper, No. 2004/63. Helsinki: World Institute for Development Economics Research, 2004.
- Morris, Desmond M. (1979): Measuring the condition of the world's poor: the physical quality of life index. New York: Pergamon Press, 1979.
- Morse, Stephen (2003 a): For better or for worse, till the human development index do us part? *Ecological Economics*, Vol. 45 (2003), No. 2, s. 281–296.
- Morse, Stephen (2003 b): Greening the United Nations' human development index? *Sustainable Development*, Vol. 11 (2003), No. 4, s. 183–198.
- Morse, Stephen (2004): Indices and indicators in development: an unhealthy obsession with numbers? London: Earthscan, 2004.
- Neumayer, Eric (2001): The human development index and sustainability – a constructive proposal. *Ecological Economics*, Vol. 39 (2001), No. 1, s. 101–114.
- Noorbakhsh, Farhad (1998): A modified human development index. *World Development*, Vol. 26 (1998), No. 3, s. 517–528.
- Ravallion, Martin (1997): Good and bad growth: the human development reports. *World Development*, Vol. 25 (1997), No. 5, s. 631–638.
- Sagar, Ambuj D. – Najam, Adil (1998): The human development index: a critical review. *Ecological Economics*, Vol. 25 (1998), No. 3, s. 249–264.
- Sahlins, Marshall (2004): *Stone age economics*. London: Routledge, 2004.
- Sen, Amartya K. (1985): *Commodities and capabilities*. Amsterdam: North-Holland, 1985.
- Sen, Amartya K. (1989): Development as capability expansion. *Journal of Development Planning*, Vol. 19 (1989), s. 41–58.
- Sen, Amartya K. (1999): *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Sen, Amartya K. (1980): Equality of what? In: McMurrin, Sterling M. (ed.): *Tanner lectures on human values*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Sen, Amartya K. (1976): Poverty: an ordinal approach to measurement. *Econometrica*, Vol. 44 (1976), No. 2, s. 219–231.
- Srinivasan, T. N. (1994): Human development: a new paradigm or reinvention of the wheel? *American Economic Review*, Vol. 84 (1994), No. 2, s. 238–243.
- Streeten, Paul (1994): Human development: means and ends. *American Economic Review*, Vol. 84 (1994), No. 2, s. 232–237.
- Syrovátka, Miroslav (2007): Možnosti a omezení ekologické stopy jako ukazatele udržitelnosti. In: Nováček, Pavel (ed.): *Udržitelný rozvoj: nové trendy a výzvy*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 2007.
- Trabold-Nübler, Harald (1991): The human development index: a new development indicator? *Intereconomics*, Vol. 26 (1991), No. 5, s. 236–243.
- United Nations Development Programme (citováno jako UNDP, 1990 až 2006): *Human development report*. New York: Oxford University Press, 1990 až 2006.
- World Bank (1991): *World development report 1991: The challenge of development*. New York: Oxford University Press, 1991.
- WWF International (2006): *Living planet report 2006*. Gland (Switzerland), 2006, http://assets.panda.org/downloads/living_planet_report.pdf

Poznámka

Autor by tímto rád poděkoval Janu Brůhovi za komentáře k první verzi tohoto článku a třem anonymním recenzentům za jejich poznámky a návrhy.